DE NIEUWE STEM

CONCEDO NULLI

Maandblad voor Cultuur en Politiek

December 1958 *Jaargang 13 nr 12*

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, J. B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, Mevr. A. Steenis, Lepelstraat 11[4], Amsterdam-C. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.
Velperweg 143 C, Arnhem
Giro 836600

INHOUD

blz.

Aan de abonné's 673
Anthonie Donker, Gedichten 674
Rudolf de Jong, De voorwaarden voor een radicaal-pacifisme 681
John de Admirant, Oorlogsverhaal 713
Friederike Granberg, De vrouw in het ambt 719
Fred Pfeifer, Gedichten 723
Jan Romein, Briefwisseling over een afgedane, maar nog niet vergeten zaak 725
Ex libris 730
Inhoud van de dertiende jaargang 734

AAN DE ABONNÉ'S VAN DE NIEUWE STEM.

Bij het beëindigen van de dertiende jaargang kan de Redactie meedelen, dat zij zich heeft voorgenomen voor de veertiende jaargang tot ingrijpende veranderingen over te gaan.

De behoefte, die reeds geruime tijd bij ons bestond, aan verjonging en verbreding der Redactie, heeft geleid tot het leggen van een contact tussen de Redactie en een aantal jongeren, voor een deel ook representanten van bepaalde groepen, van wie wij mochten aannemen dat zij met doel en streven van De Nieuwe Stem sympathiseren. Dit overleg heeft ertoe geleid, dat de Redactie zal worden uitgebreid tot een groep van vaste medewerkers of redactieraad waaruit een kleinere werkredactie zal worden gevormd, waarvan naast leden der oude redactie ook jongeren deel zullen uitmaken.

Voorts zal er uitvoering gegeven worden aan reeds langer bestaande plannen van tijd tot tijd een dubbel speciaal nummer te doen verschijnen. Zo zullen in de loop van het komende halfjaar een Afrikanummer en een kunstnummer — dit laatste bestaande uit een reeks voordrachten over onderscheiden kunsten gehouden voor leerlingen van Amsterdamse kunstinstituten — het licht zien. Hiermee hoopt de Redactie het begin te hebben gemaakt van iets nieuws en aantrekkelijks.

In nauw verband met het streven naar verjonging en verbreding staat de bedoeling het tijdschrift, dat een kleiner en practischer formaat zal krijgen, voor een lagere abonnementsprijs binen het bereik te brengen van financieel weinig draagkrachtige jongeren als studenten, kunststuderenden en andere jeugdige personen.

Onze wens, die we gaarne tot een vriendelijk maar daarom niet minder dringend verzoek willen maken, is dat onze trouwe abonné's niet alleen zich ook achter het vernieuwde maandblad zullen blijven scharen, maar dat zij in de verlaging van abonnementsprijs aanleiding zullen vinden als compensatie ons te helpen het aantal abonné's te verhogen. Deze, naast steeds welkome andere vormen van steun, zou de Redactie zeer op prijs stellen, omdat ook in een nieuwe gedaante en onder een vernieuwde Redactie ons tijdschrift dringend behoefte heeft aan de hulp van allen die het welgezind zijn en met ons van mening zijn dat onze stem niet zonder schade in ons land gemist kan worden.

DE REDACTIE

Anthonie Donker

KAAP ST. VINCENT

Naamloos weleer, enkel een kale kaap,
een in de ruimte uitgestulpt gesteente
in doodse en voorwereldlijke slaap
rustende rib van monsterlijk gebeente,

rijst hier het klooster nu der duizend nonnen,
in lichterlaaie een vesting van extase
aan tot een onwerelds wit uitgesponnen
golfschittring van safieren en topazen.

Voor eeuwen richtten zich reeds naar die rots
vermetele zeevaarders, koersend trots
naar 't onbekende, nooit teruggekeerd.

Vermetel werpt zich het vuurtorenlicht
in zee en duisternis, biddende schicht,
een zeis die raaklings langs Gods schuilplaats scheert.

(1952)

DOOFSTOMME MAGIËR

Met lange passen loopt hij over dek
alsof hij langs een bospad speurt naar wild.
Maar sla hem gade, houd hem niet voor gek,
bespeur de drift in hem door niets gestild,

Hij is ver onze meerdere, zelf het wild,
maar doof en stom, en door dat spraakgebrek
blijft onze woordenstroom aan hem verspild,
doch elk gebaar gist naar een nieuw bestek.

Als men hem volgt, kan men zich vergewissen
hoe hij te werk gaat bij het parelvissen,
hoe hij de diepste duik weet te volvoeren,

en hem vertrouwend blijft er niets te vragen
over zijn wijze van kangeroejagen,
slangenbezweren en magiërtoeren.

DE LEERLING

Op een zo onnavolgbare wijze
of naast de scheepskoers nog een tweede reizen
bestond, kon hij van voor- naar achterdek
zwervend elke verborgenheid aanwijzen.

De minste wijziging ook in de grijze
golven langszij, hun dalen en hun rijzen,
kleurspelingen en spiegelingen op
hun snelle tocht, terstond bespeurde hij ze —

De landgewoonten langzaamaan ontwennen,
en eindelijk de horizon herkennen.
Merken dat niets de weg meer kan versperren
voor een die zich van dichtbij en van verre
ziet meegaan op het vliedend stromen en
voeling houdt met de vissen en de sterren.

BLIJVEN VAREN

Van nu aan zal ik altijd blijven varen.
De zee heeft me in zonsondergang gedrenkt.
De golven zal ik overal ontwaren,
de avondster die rijst en daalt en wenkt.

Mijn voeten deinen onder mij als baren,
ik zie de mast die naar de hemel zwenkt.
De weemoed van het hart komt tot bedaren,
dat elke zon een dag ten einde brengt.

Ik ben de messroom-boy die water haalt
en zeide: ik zal altijd blijven varen.
Ik ben de avondster die rijst en daalt.

Ik ben de zon die zinkt in paarse golven,
en in het goud waarin hij werd bedolven
zal ik van nu aan altijd blijven varen.

Nog geen water genoeg. Het regent in zee.
Maar laat regen en zee zich vermengen,
de driften doven zij geen van twee
die het mensdom blijven verzengen.

*

De dood is op maar een handbreed afstand,
de dood stroomt spelend langszij.
Binnen de reling verkeren wij lachend,
en koersen, de dood ter weerszij.

*

De avondzon, de zee omringen
mij nu voorgoed, van alle dingen
ter wereld en voor altijd vrij
zal ik naar geen van al meer dingen.

*

Terwijl ik langzaam weer de zee ontwen,
ziet gij meer golven dan ik mensen ken,
en in de ruimte zijt gij zo geborgen
als ik verloren in de haven ben.

*

Los Angeles, Manilla, Singapore,
waarimmerheen het schip ter wereld voer,
er is zonsopgang en zonsondergang
en van die twee het onverbreeklijk snoer.

*

Ik ben niet hier maar langs het eiland Guam
vaar ik een koers die ik nog nimmer kwam.
Vreemder dan de oversteek van de Pacific
de tocht naar wat mij nog niet overkwam.

*

Klein in de ruimte het schip waarop wij zijn —
en ook de oceaan rondom ons klein —
en d'ongenaakbre sterrenhemel klein —
en dan de diepten nog daarachter klein —

*

Ik kan niet stilstaan zonder verdergaan.
Ik kan niet verder zonder stil te staan.
De tijd bonst onophoudlijk aan de pols.
Hoeveel verleden blijft ongedaan.

*

Geluiden vallen op glas in de nacht.
Veraf is alles wat ik heb gedacht,
Verderaf al wat is geschied. Ik lig
als in een toekomst die ik niet verwacht.

*

Er is geen uitkomst meer dan over zee.
De dag strandt altijd aan dezelfde ree.
Maar dieper is er geen zonsondergang
dan in het bloedend graf der wijde zee.

*

Vannacht drijf ik de eenzaamheid zo ver
over de oceaan tot gindse ster
en dwars door andre ruimten weer tot ver
in lege hemelstreken zonder ster.

*

Het menselijk isolement volkomen.
Diep in ons offerbrand van denken, dromen.
Naar buiten stijgt een dunne woordenrook
die niet verstaan wordt, enkel waargenomen

*

De donkerte wordt dag, nog leeg en vaag.
De trams van gistren rijden in vandaag.
De korte nacht ligt als een doodstil eiland
tussen het een' en 't andere gejaag.

*

Uiterste paden, dichtste bossen.
In het eenzelvig spoor der vossen
zoekt de ziel in de diepste sneeuw
vrede en vrijheid in te lossen.

*

Eén is de sterkste van allen.
Als hij in de rede wil vallen
komt al wat men nog op het hart heeft
op slag en voorgoed te vervallen.

*

Wind- na windstoot rukt aan het wiel,
of het stuur aan de hand ontviel
in de vliegende storm van de tijd
die de adem afsnijdt der ziel.

*

Het is goed bijna niemand te zien
dan enkele zeer vertrouwden, misschien.
Beter, de onafzienbare zee.
Het best, de onzichtbare kust nadien.

*

(1958)

Rudolf de Jong

DE VOORWAARDEN VOOR EEN RADICAAL-PACIFISME

1. De Probleemstelling

Het radicaal-pacifisme (of geweldloosheid) definieer ik voorlopig als volgt: De opvatting dat het aanwenden van georganiseerd massaal geweld waardoor medemensen gedood worden, evenals de voorbereiding van dergelijk geweld, altijd en in elke vorm verkeerd is en uiteindelijk nooit enig sociaal of politiek probleem kan oplossen. Het onderscheid tussen hen die wel en die niet persoonlijk geweld rechtvaardigen, evenals de verschillen tussen degenen die ieder geweld en degenen die alleen dodelijk geweld tegen de medemens afwijzen, plus alle nuanceringen tussen deze uitersten, blijft in deze voorlopige definitie buiten beschouwing. Voor mijn doel heb ik dergelijke onderscheidingen niet nodig. Dit doel is het behandelen van de volgende probleemstelling: Hoe komt het dat het radicaal-pacifisme in Nederland en de Westerse wereld geen politieke factor van groot belang is en wanneer zou dit wel het geval kunnen zijn?

Politieke factor noem ik een invloed op de politieke macht, waarbij ik in navolging van H. D. Lasswell onder macht versta „het deelnemen of kunnen deelnemen aan belangrijke beslissingen"[1]. In Voor-Indië was de geweldloosheid van grote politieke betekenis in de strijd tegen het Britse bewind. Zelfs wanneer men meent dat Gandhi's geweldloosheidscampagnes niet de meest beslissende factoren waren in het beeindigen van de Engelse heerschappij, kan men erkennen dat de geweldloosheid althans een politieke factor van groot belang was. Wat in India kon, schijnt hier niet mogelijk te zijn. Hoe komt dat? Aan de hand van deze vraag wil ik de probleemstelling benaderen. Doorgaans wordt de vraag beantwoord (althans door de niet-pacifisten) met een verwijzing naar de geheel andere omstandigheden waarmee het radicaal-pacifisme hier te maken heeft. Het bestaan van een andere situatie is natuurlijk juist, en ik zal er later nog op terugkomen. Ik geloof evenwel dat de oorzaak van het succes in India en het falen (tot nog toe) hier van het radicaal-pacifisme niet hierin ligt, doch in een fundamenteel onderscheid tussen Gandhi's geweldloosheid en het radicaal-paci-

[1] Aangehaald in prof. mr. dr. J. Barents, De Wetenschap der Politiek. Een terreinverkenning, Den Haag, 1948, blz. 35.

fisme van het Westen. Gandhi's strijdmethoden worden wel met „nieuwe weerbaarheid" aangeduid. Ik zal echter van 'actief pacifisme' spreken, om er de tegenstelling tot het 'passieve pacifisme' van alle andere radicaal-pacifisten door tot uiting te laten komen.

2. Het pacifisme vereist een alternatief voor geweld als laatste middel

Bij de behandeling van de tegenstelling tussen actief en passief pacifisme ga ik uit van twee feiten. Eerste feit: het bestaan van onrecht of de dreiging daarvan. Voor de bevolking van Voor-Indië was de Britse heerschappij zo een onrecht. West-Europa en Amerika voelen zich bedreigd door de U.S.S.R. Zij voelen dat als de dreiging van een groot onrecht. Of dit terecht of ten onrechte zo gevoeld wordt, doet er in dit verband niet toe. Het gevoel is heel concreet en een politieke realiteit. Tweede feit: het onrecht wordt als zo groot gevoeld dat de gemeenschap (precieser geformuleerd: de macht in die gemeenschap) er niet onder leven wil. Waar uit volgt dat verzet tegen het onrecht vereist wordt geacht.

In dit verzet vindt de niet-geweldloze een georganiseerde gewelddadige actie gerechtvaardigd als middel. Dit middel is voor hem een kleiner kwaad dan de triomf van het onrecht. Deze gedachte, dat georganiseerd gewelddadig verzet in de strijd tegen het onrecht als het kleinste kwaad gerechtvaardigd is, acht de geweldloze uit den boze. Dit volgt uit de voorlopige definitie van het radicaal-pacifisme. Het geweldsgebruik is voor de radicaal-pacifist altijd erger dan het onrecht, om onrecht te bestrijden alzo onbruikbaar. De opvatting van de geweldloze is dus absolutistisch (wat ook tot uiting komt in de woorden 'nooit' en 'altijd' in de definitie) en staat tegenover het relativisme van de niet-geweldloze. De laatste vindt het geweld een kwaad, maar niet per definitie het *grootste* kwaad.

Voor het radicaal-pacifisme komt nu het probleem en de opgave naar voren dat fundamenteel is en volgt uit de drie feiten: onrecht bestaat; verzet ertegen is geboden; geweld wordt onbruikbaar geacht. Het probleem: Indien het aanwenden van geweld nooit een bruikbaar middel is om onrecht te bestrijden, hoe verzet ik mij dan tegen onrecht of onrechtsbedreiging? Welk alternatief, welk laatste verzetmiddel, wat dan in plaats van geweld, tegen het onrecht? Op dit punt blijkt het onderscheid tussen actieve en passieve pacifisten. De actieven stellen zich de vraag „wat dan?" en geven er een antwoord op. De passie-

ven geven pseudo-antwoorden, ontwijken in wezen de vraagstelling en de daarachter schuilende feiten.

De pseudo-antwoorden zijn: praten, met woorden overtuigen, redelijk overleg, onderhandelingen, internationale hulpacties, verbroedering door internationale contacten en vriendelijk blijven, enz. enz. Het zijn pseudo-antwoorden omdat zij geen *alternatief* zijn van het geweld-als-*laatste*-middel-idee. Deze laatste opvatting staat immers niet tegenover redelijk overleg en onderhandelingen. Geweld wordt pas toegepast als men van mening is dat alle andere middelen te kort zijn geschoten tegenover een onrecht of een bedreiging, waar men zich niet bij neer kan leggen.

In hun beste uitingen erkennen de geweldlozen ook dit ontbreken van een alternatief. Bij voorbeeld in de publikatie van de Quakers 'Verweer tegen het geweld'. In een antwoord aan de critici schrijven Stephen Cary en Robert Pickus: „De pacifist is er niet gelukkig mee, dat een doelmatige geweldloze politiek buiten het onmiddellijk bereik der mogelijkheden ligt. Hij heeft niet het gevoel, dat de vrijheid achter de „bolwerken" veilig is. Hij erkent eenvoudig de beperkingen van zijn politieke rol in het heden."[2]

In het algemeen onttrekken de passieven zich echter aan een antwoord door de vraag naar het „wat dan?" uit de weg te gaan. Velen maken zich er van af door het probleem voor te stellen als: geweld gebruiken ja of neen. Zij zeggen „neen" en denken klaar te zijn met hun houding. Aan een „wat dan in plaats van geweld?" komen zij niet toe.

Vaak is men zo bezeten van het alleen-maar-niet-geweld-gebruiken, dat heldhaftige strijd tegen het onrecht — zoals plaats vond in Hongarije, in de Spaanse burgeroorlog en tijdens de opstand in Warschau tegen de Nazi's — niet alleen verworpen wordt, maar veroordeeld zonder dat men enig gevoel heeft voor de sterke morele waarde die door dergelijk verzet tegen onrecht gewekt wordt. Ja, soms neemt men een houding aan van 'nu zie je wat er van komt, als je tot geweld overgaat'. Het mededogen met de verzetsstrijders, dat men juist bij hen zou mogen veronderstellen, ontbreekt dan op zo pijnlijke wijze, dat hun houding bij andersdenkenden afkeer voor de geweldloosheid gaat opwekken.

Het ontwijken van de vraagstelling door de passieve pacifisten komt

[2] Verweer tegen het geweld, Wereld-Bibliotheek, Amsterdam-Antwerpen, 1956, blz. 103.

echter vooral tot uiting in opmerkingen, dat ook buiten de communistische wereld veel onrecht voorkomt, dat de vijand (het militarisme) in eigen land staat, dat de U.S.S.R. niet alleen schuld heeft aan de koude oorlog. Deze opmerkingen, die op zichzelf juist en van veel nut zijn, worden ten onrechte verabsoluteerd, waardoor het verschil tussen landen met een democratisch staatsbestel en „de atmosfeer, waarin men kan leven"[3] enerzijds en totalitaire landen anderzijds, uit het oog wordt verloren. Zo komt men in het pacifistische kamp wel tot de opvatting dat het overal één pot nat is en dat de mensen in Rusland (vroeger: in Hitler-Duitsland) niet ongelukkiger zijn dan de mensen hier.

Hiermee wordt het onrecht verdoezeld, en het feit dat — hoewel overal onrechtvaardigheden te vinden zijn — het onrecht niet overal in gelijke mate en in gelijke vormen wordt aangetroffen, en dat protesten, juist waar deze het nodigst zijn, het moeilijkst geuit kunnen worden.

In het verdoezelen van het onrecht schuilt ook een oorzaak van de verbittering die er bestaat tussen aan de ene kant geweldlozen, aanhangers van een derde weg, enz. en aan de andere kant de aanhangers van de politiek van de Navo, die zich tot de politieke linkerzijde rekenen. Terecht wordt de laatsten verweten dat zij vaak allerlei onrecht in de niet-communistische wereld accepteren en helpen bestendigen. Hierdoor wordt hun zedelijke verontwaardiging over het onrecht vanuit Moskou begaan, door de geweldlozen niet steeds voor eerlijk aangezien. Op hun beurt verwijten de voorstanders van de Navo met evenveel recht hun pacifistische en derde weg-tegenstanders onvoldoende oog te hebben voor het onrecht dat aan de U.S.S.R. te wijten is en weigeren zij de protesten van tegenstanders van de Navo tegen onrecht binnen het Westerse kamp ernstig te nemen.

In de vorige alinea noemde ik, naast geweldlozen, de derde weg. Deze laatste groep omvat niet uitsluitend geweldlozen. Toch betrek ik haar in mijn beschouwing omdat het voornaamste van wat hierboven over het radicaal-pacifisme gezegd is ook voor deze groep geldt. In analogie van de definitie van geweldloosheid is het standpunt van een derde weg als volgt te omschrijven: De opvatting dat oorlog en oorlogsvoorbereiding het Oost-West-conflict nooit kunnen oplossen en verkeerd zijn. Zoals de radicaal-pacifisten geweldloosheid centraal en

[3] Menno ter Braak, Journaal 1939, Verzameld Werk, deel 4, Amsterdam, 1949, blz. 857.

absoluut stellen, zo stelt de derde weg de vrede tussen Oost en West centraal en absoluut. Duidelijk komt dit in een artikel van dr. J. Suys, 'Principiële Vredespolitiek', naar voren. Suys betoogde dat als men de vrede werkelijk boven alles stelt, het onjuist is om vrede aan bepaalde voorwaarden te verbinden en men dus ook geen sociaal program of 'het socialisme' aan de vredeseis moet toevoegen. Hij concludeert „dat men niet de strijd voor de vrede voert als men erop staat de strijd voor 'vrede èn socialisme' te voeren, alsof vrede-alleen onvoldoende en smakeloos zou zijn."[4]

Ook voor de derde weg bestaat het probleem van het „wat dan?", waar de bewapening als strijdmiddel tegen het onrecht afgewezen wordt. De vredesbeweging „De derde weg" weet hier evenmin als het Westerse passieve pacifisme een antwoord te geven. Zo een antwoord werd wel gegeven met Gandhi's actief pacifisme.

3. Gandhi's actief pacifisme

Bij de bespreking van Gandhi ga ik voornamelijk uit van een artikel van E. M. Buter Sr. in het 'Handboek voor de Vredesbeweging', getiteld 'Geweldloosheid en Nieuwe Weerbaarheid'. Buter belicht juist die aspecten van Gandhi's beweging welke ik hier nodig heb.

Het verschil tussen Gandhi en de passieve pacifisten schuilt al in zijn uitgangspunt. Want Gandhi ging *niet* uit van absolute geweldloosheid of vrede voor alles. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de briefwisseling die Bart de Ligt met hem voerde (gepubliceerd in 'Een wereldomvattend vraagstuk'). De Ligt verweet Gandhi diens morele steun aan Engeland tijdens de Boerenoorlog en in de eerste wereldoorlog, en achtte Gandhi's geweldloosheid minder consequent dan die van Tolstoi. Deze briefwisseling wordt ook genoemd door Buter, die zijn beschouwing opent met het volgende citaat van Gandhi:

„Waar er slechts de keus zou overblijven tussen lafheid en het gebruiken van geweld, daar zou ik geweld adviseren. Maar ik geloof, dat het niet gebruiken van geweld oneindig veel waardevoller is dan geweld, dat vergeven veel manmoediger is dan straffen."[5] Buter concludeert „dat Gandhi niet „geweldloos" is in absolute zin",[6] en hij spreekt

[4] Handboek voor de Vredesbeweging, De radicaal-pacifistische stromingen, 's-Gravenhage, 1954, blz. 233.

[5] en [6] Idem, blz. 58

over Gandhi's opvatting als over een opportunisme op een zeer hoog plan geplaatst.

Gandhi's uitgangspunt was inderdaad het onrecht (in concreto: het Britse bewind over Indië) en niet het geweld. Zijn probleem: Hoe kan ik die heerschappij ten val brengen zonder geweld te gebruiken? Geformuleerd in overeenstemming met het opportunisme op zeer hoog plan wordt het probleem zelfs: Hoe kan ik die heerschappij ten val brengen terwijl ik weet dat het met geweld niet lukken zal? De vraag „wat dan in plaats van geweld?" wordt hier dus niet ontweken maar duidelijk gesteld en door Gandhi ook beantwoord. Hij noemde zijn antwoord Satyagraha. Buter zegt erover: „In India ontwikkelden Gandhi en zijn volgelingen een strijdmethode, die Satyagraha heet, de samentrekking van „Satya" (waarheidskracht, die tevens de liefde insluit) en „Agraha" (vastberadenheid, de kracht die tot het leven werkt). Deze inhoud wordt door henzelve daaraan gegeven omdat men geen genoegen neemt met de passieve vertaling „waarheidskracht", die men er in 't Westen aan verbindt. En men laat er tevens op volgen, dat het een agressieve levenshouding is, „non-violent direct action", een begrip, dat zich soms laat dekken door de „directe actie" die we kennen uit de strijd der arbeiders in Europa en de Ver. Staten van Amerika als het ging om de strijd voor sociale rechtvaardigheid."[7]

Kenmerkend in dit citaat zijn de begrippen agressiviteit en directe actie. Zij schuilen in de middelen die in India tegen de Engelsen werden aangewend, nadat de overtuigingsmiddelen van het passieve pacifisme, onderhandelingen en arbitrage, geen resultaat hadden opgeleverd. Gandhi's volgelingen gingen over tot staken, algemene werkstaking, posten, Dhurna (= sitdown, het weigeren te wijken voor politieauto's, voor ranselpartijen, enz.), economische boycott, niet samenwerken, belastingstaking, volksverhuizing, openlijk overtreden van wetten en uiteindelijk de volledige burgerlijke ongehoorzaamheid. „Burgerlijke Ongehoorzaamheid" (Civil-Disobedience) is *het* wapen van de eindfase. Het is agressief. Men slaat alle ge- en verboden van de onderdrukker in de wind en aanvaardt de kans op slaag, leed, gevangenschap, dood eventueel. Waarmee men het *gezag* ridiculiseert, de dwingeland tart terug te slaan, de gevangenissen overvult."[8] Ook hier weer de agressiviteit.

De agressie schuilt hierin dat de Britse heerschappij eenvoudig ont-

[7] Idem, blz. 76.
[8] Idem, blz. 82.

kend wordt. Ontkennen in de zin van volstrekt weigeren te aanvaarden, niet in de zin van de ogen te sluiten zoals de passieve pacifisten doen met het onrecht waarmee zij geconfronteerd worden. Ik noem het agressieve ontkennen van Gandhi en zijn aanhangers actief ontkennen. Burgerlijke ongehoorzaamheid is de weigering het blote feit, de realiteit van de Britse macht, te erkennen. *Men doet of die realiteit niet bestaat.* Vandaar ook de openlijkheid waarmee Gandhi handelde. Vandaar zelfs het volledig afstand doen van geweld tegen de tegenstander en van alle niet openlijke middelen (sabotage, langzaam-aan-actie). Want dit betekende een ontkenning van het feit dat die tegenstander de macht uitoefende. Illegaliteit vooronderstelt een *macht*hebber, geweld gebruiken vooronderstelt een macht waartegen dat geweld wordt aangewend. Openlijk ontkende Gandhi de machthebber en diens legaliteit toen hij met zijn volgelingen naar zee trok om zout in te winnen en deed alsof het zoutmonopolie van de Brits-Indische regering niet bestond. De Indiërs die weigerden opzij te gaan voor kogels en stokslagen ontkenden in wezen die kogels en die stokslagen.

Gandhi zelf, en alle pacifisten, gingen uit van het geloof in de uiteindelijke goedheid van de mens, en de veronderstelling dat de vijand uiteindelijk „toch ook een mens is", en schrijven daaraan het succes van de acties van de Congrespartij in Brits-Indië toe. Zoals Buter schrijft: „het veroorzaken van situaties waarin handlangers van de vijand leed moeten toebrengen aan weerlozen, bewerkt in deze handlangers een omkering van de geest, een „change of hearts", die hen ongeschikt maakt voor hun taak."[9]

In zijn algemeenheid is deze bewering niet in overeenstemming met de feiten, er werd en wordt eindeloos veel leed toegebracht aan weerlozen. Dat het voor Brits-Indië wel opging kwam door de genoemde ontkenning van de macht. Het leed werd toegebracht om de erkenning van de macht af te dwingen, toen dit niet gelukte werd het toebrengen van het leed ook voor de tegenstander doelloos en zinloos. Geweldsgebruik wordt verdedigd omdat het een middel is personen of groepen, die men niet kan overtuigen, tenminste uiterlijk te laten buigen. Doordat er voor het geweld gebogen wordt acht de geweldsgebruiker zijn zaak ook gerechtvaardigd. Het gebruiken van geweld tegen een volk verliest zijn zin als dit volk het eenvoudig vertikt te buigen of opzij te gaan voor dit geweld. Met zijn nietige gedaante belichaamde Gandhi deze opvatting als het ware, men kon hem breken, maar niet laten bui-

[9] Idem, blz. 83.

gen. Zijn acties waren er op gericht de Britten te bewijzen dat hun geweld aan het doel voorbijschoot. De burgerlijke ongehoorzaamheid, die „de dwingeland tart terug te slaan" heeft tot doel de dwingeland te laten *zien* dat men niet voor zijn geweld buigt en dat daardoor het gewelddadig terugslaan een misslaan is.

De Congrespartij *tartte* de Engelsen geweld te gebruiken. Hierin schuilt een aspect van de onafhankelijkheidsstrijd in Voor-Indië, dat niet die aandacht heeft gekregen die het verdient. De kwestie namelijk of Gandhi en zijn volgelingen niet medeverantwoordelijk te stellen zijn voor het tegen hen gebruikte geweld, een probleem dat de geweldlozen noch hun tegenstanders zich bij mijn weten duidelijk hebben gesteld. Indien men de geweldloosheid werkelijk absoluut neemt dan komt men logisch doordenkend ook tot een veroordeling van uitlokken van en tarten tot geweld.

In Voor-Indië werd meer geweld gebruikt in de tijd van Gandhi's activiteiten dan voordat hij de Pax Britannica verbrak. In Voor-Indië werd toen een oorlog uitgevochten. Ten onrechte zien de pacifisten het als bij voorbeeld Buter: „Het is dan ook een *oorlog,* die er in India uitgevochten is, met alle echte eigenschappen van oorlog, alleen: er werden geen wapens gebruikt."[10] Het was een oorlog waarbij de ene partij geen, de andere *wel* wapens gebruikte. En Gandhi haalde duizenden over zich bloot te stellen aan dit geweld van de andere partij, zonder hiertegen gewetensbezwaren te hebben. Men kan zeggen dat de oorzaak van het geweld niet het verbreken van de Pax Britannica was, maar het onrecht waarop deze Pax was gebaseerd en dat zonder Gandhi deze Pax op veel gewelddadiger wijze verbroken zou zijn. Vanuit absoluut geweldloosheids-standpunt bekeken doet de oorzaak er echter niet toe. Men is niet in de eerste plaats tegen het onrecht maar tegen het geweld: het is beter onrecht te verduren dan geweld te gebruiken. Laat men de geweldloosheid werkelijk voor alles gaan dan wordt dit: het is beter onrecht te verduren en te laten voortduren dan geweldsgebruik uit te lokken. Zo zou men uiteindelijk komen tot een berusten in het onrecht en in het lijden en een aanvaarding van de autoriteit die dat geweld toebrengt... en zelfs van het geweld(!) waarvan deze autoriteit zich bedient. Een standpunt dat zelfs niet aan Tolstoi doet denken, eerder aan Dostojewski, en in ieder geval wel heel ver van Gandhi verwijderd is. Een dergelijke absolute geweldloosheid, met een volslagen passiviteit tegenover de vraag „wat te doen tegen onrecht?", is nooit te

[10] Idem, blz. 75.

rijmen met Gandhi's actieve geweldloosheid, dat een ander uitgangspunt heeft. Evenzeer als Suys betoogde dat, indien men de vrede geheel centraal stelt, „socialisme èn vrede" een sta in de weg voor het laatste is, zo is ook „geen onrecht èn geen geweld" onverenigbaar met absolute geweldloosheid. De kritiek op Gandhi van bij voorbeeld De Ligt dat zijn „geen geweld" niet consequent was, snijdt geen hout waar deze kritiek er geen rekening mee houdt dat dit niet-consequent-zijn voortspruit uit het „geen onrecht."*

Het actieve pacifisme is uiteindelijk ook niet te vangen onder de voorlopige definitie van het radicaal-pacifisme. Eigenlijk bleek dit al waar Gandhi's geweldloosheid een opportunisme op zeer hoog plan en dus niet absoluut genoemd werd, terwijl het radicaal-pacifisme, volgens de voorlopige definitie, per definitie absolutistisch is. Ik kom daarom nu tot een nieuwe definitie van het radicaal-pacifisme:

De opvatting dat georganiseerd massaal geweld, waardoor medemensen worden gedood, evenals de voorbereiding van dergelijk geweld, niet het extreemste en verst gaande middel is dat aangewend kan worden om sociale of politieke problemen op te lossen.

Voor de passieve pacifist is het extreemste middel: praten met en vriendelijkheid betonen tegen de geweldenaar (het vorengenoemde pseudo-antwoord). Het extreemste middel van de actieve pacifist is de ontkenning van het geweld.

Dit element van het actief ontkennen van het geweld en van elk gezag dat geweld gebruikt is het voornaamste criterium van het actief pacifisme en geeft het grote onderscheid met het passieve pacifisme van het Westen weer. Dat men Gandhi wel een anarchist noemt, komt mijns inziens juist door deze ontkenning van het gezag. Ook de strijdmethodes van Gandhi en zijn volgelingen, welke uit de ontkenning voortsproten zijn typisch anarchistisch: sit-down, burgerlijke ongehoorzaamheid, directe actie, enz. Zo ook de organisatie van de strijd; een groot aantal voorbereide vrijwilligers („Dienaars van India") die de kern van de Satyagraha-acties vormen (zich voor politieauto's wierpen e.d.), *plus* een volk dat gewonnen is voor de 'goede zaak'. Dit komt vrijwel overeen met de opvatting van Bakoenin over de voorwaarden voor een revolutie: een kern van beroepsrevolutionairen die van de duivel bezeten zijn, plus een volk dat de revolutie wenst.

Gandhi richtte zich echter voornamelijk tegen het Britse gezag in

* Al was Gandhi's houding in 1914-1918 niet inconsequent, daarom kan men deze nog wel verwerpen.

Indië en niet tegen elk staatsgezag en elke autoriteit. Anderzijds is de anarchistische gezagsontkenning nergens zo reëel en vergaand doorgevoerd als door Gandhi. Het dichtst bij hem staan in dit opzicht de Russische nihilisten en de attentaten-anarchisten. Ook bij hen was sprake van een actief ontkennen, dat echter niet zo ver ging dat zij volledig in het openbaar en zonder zelf geweld te gebruiken optraden, waardoor zij ook betrekkelijk negatief bleven. Wel ontkenden zij evenzeer als Gandhi, het geweld dat tegen hen aangewend werd, door hun houding tegenover de rechtbanken en bij hun terdoodbrenging. Ravachol en Émile Henry traden de guillotine even koelbloedig tegemoet als ... Marie Antoinette; want met de ex-koningin hadden de anarchisten gemeen dat zij de orde die hen ter dood bracht niet in het minst erkenden. Zij ontkenden die orde zo volstrekt dat zij het geweld hetwelk deze orde tegen hen gebruikte beschouwden als hen eenvoudig niet aangaand, in laatste instantie niet rakend.

Door deze ontkenning schoot het geweld aan zijn doel voorbij. Hun terechtstellingen werkten niet afschrikwekkend, juist aanmoedigend. Ook niet vergeldend, want de dood toegebracht door de bestaande orde liet hen koud. Hun houding maakte dat zij niet te treffen waren en 'straffeloos' stierven. Dit sterven in de geest van een actief ontkennen was net zo gevaarlijk voor de bestaande orde en beangstigend voor de aanhangers daarvan, als hun eigenlijke daden. Dezelfde ‚straffeloosheid' zit in Gandhi's uitspraak: „Het gaat erom, niet alleen een onrechtvaardige wet te overtreden, maar ook de straf, die op deze overtreding gesteld is, vrijwillig te aanvaarden."[11] Al deze houdingen komen ook overeen door de grote *hard*heid tegenover zichzelf en de medestanders.

Indien men zulks wenst kan men uit het gedeelte van de Bergrede, waarop het Westerse pacifisme vaak direct of indirect steunt, eenzelfde agressief ontkennen halen en de gevergde hardheid aantonen. Ik bedoel de volgende passage:

„Gij hebt gehoord dat gezegd is: Oog om oog en tand om tand. Maar ik zegge u dat gij den booze niet wederstaat; maar zoo wie u op de rechterwang slaat, keer hem ook de andere toe; en zoo iemand met u rechten wil en uwen rok nemen, laat hem ook den mantel;

en zoo wie u zal dwingen ééne mijl te gaan, ga met hem twee mijlend" (Mattheüs V, 38-41).

[11] Aangehaald in B. de Ligt, Een wereldomvattend vraagstuk. Gandhi en de oorlog, Utrecht, zj., blz. 14.

Er wordt hier geen gewelddadig verzet gepropageerd. Doch ook niet een passief niets terug doen tegen het slaan, het ontnemen en het dwingen. Een passieve onderwerping zou ook geen nieuws gebracht hebben aan een onderdrukt volk of voor de maatschappelijk verachte groepen — gewend aan lijdelijke onderwerping aan slaag en dwang — waaronder Christus zijn volgelingen voornamelijk vond. Het toekennen van de andere wang is geen onderwerping maar een verzet, een agressieve uitdaging opnieuw te slaan, een openlijke ontkenning dat de eerste slag het door de toebrenger beoogde effect teweeg zou hebben gebracht. Net zo zijn de mantel en de tweede mijl ontkenningen van het feit dat door het nemen van de rok en het dwingen tot de eerste mijl het gewenste leed toegebracht en ondergaan is.

4. Het pacifisme en de bezetting

De gemeenschappelijke noemer met Ravachol geeft wel aan hoever de passieve pacifisten — die in Gandhi graag het bewijs zien van de juistheid en mogelijkheid van hun opvattingen — in wezen van Gandhi en diens strijdmethoden verwijderd zijn. In de realiteit blijkt het als men vergelijkt wat de passieve pacifisten deden en een actief pacifisme vereist zou hebben in omstandigheden die overeenkomst met die in Brits-Indië vertoonden: de oorlogstijd toen het pacifisme hier, evenals Gandhi, geconfronteerd werd met een vreemde vijandige heerschappij die als een onrecht gevoeld werd, de Duitse bezetter.

Vele pacifisten zijn niet ontevreden over hun houding in de bezettingstijd. Zij hebben geen geweld gebruikt en waar zij in gesprek konden komen met Duitsers steeds eerlijk hun geweldloosheid beleden. En... de bezetter heeft hen ongemoeid gelaten (als zij geen Joden of illegalen waren). Zij zien dit als bewijs van het succes van hun standpunt. Het bewijst echter het fiasco van dat standpunt. Dat de geweldlozen met rust werden gelaten betekent dat zij geen bedreiging vormden voor de heerschappij van het Nazi-geweld. Zij bedreigden het gezag niet zoals Gandhi deed.

Er is een uitspraak over Gandhi die wel aan Churchill wordt toegeschreven: die naakte fakir die de trappen van het paleis van de onderkoning opsluipt. Uit deze woorden blijkt de angst voor de aantaster van het gezag van de onderkoning. Werd er ooit over de Nederlandse pacifisten gedacht als de trappen van de Kommandantuur opsluipend? De geweldloosheid van de geweldlozen had in Nederland geen ander

effect dan het niet-geweld-gebruiken van de niet-radicaal-pacifisten. Evenals bijna alle andere Nederlanders hebben de pacifisten zich onderworpen aan de bezetter. Men heeft de bezetter wel verafschuwd doch niet ontkend (met als uitzondering — tot op grote hoogte — de illegaliteit), door voor hem te buigen heeft men hem erkend. Er is dikwijls op gewezen dat dit erkennen van en buigen voor de bezetter één van de meest trieste kanten van de bezetting was. Slechts zeer weinigen waren vrij genoeg zich los te maken van het instinct tot primair zelfbehoud, dat tot aanpassen aan de omstandigheden voerde, en zich te laten breken om niet te hoeven buigen. Zoals de gevallen die J. B. Charles noemt in zijn ‚Volg het Spoor terug':

„Het beste wat ik in de oorlog gezien heb, het grootste, was de houding van die dominee die zijn koper en tin moest inleveren aan de vijand. Hij deed het niet. Men wilde hem nog sparen en zei dat hij dan alleen pro forma één klein stukje zou brengen. Nee, zei hij, je maakt er munitie van en hebt niet het recht om van mij deze hulpverlening aan de vijand te eisen. Toen zeiden ze: teken dan dit stuk papier, stijfkop! dat je niets hebt om in te leveren. Nee, zei hij, ik ga voor jullie niet liegen, ik denk er niet aan. Hij is dus dood. En die vrouw die op de Amsterdamse straatweg werd aangehouden door een soldaat die haar fiets eventjes zou vorderen. Zij stonden allebei aan een kant ervan te rukken. Zij riep dat hij geen recht op haar fiets had en dat zij die bovendien nodig had om eten voor haar kinderen te halen. Zij riep: en nou laat je onmiddellijk mijn fiets los, lummel! Er kwam een onderofficier bij die de leiding van deze berovingspartij had. Wij hielden ons hart vast, maar zij ontrukte hem de fiets en ging er rustig vandoor. Het is beide van stijl beter dan veel, waarvoor militaire willemsorden werden uitgereikt. Maar men kan het geen illegaliteit noemen; *dat heeft het ook niet van node.*"[12] (Cursivering van mij.)

Voor de rest van het Nederlandse volk gold:

„De grote meerderheid van de mensen om je heen, van het deel dat 'goed' was, laat ik zeggen van het niet-landverraderlijke deel, was bij de oorlog zedelijk niet betrokken. Men heeft er onder geleden en zijn zelfrespect heeft er onder geleden."[13]

Men schikte zich in alles, uit drang tot zelfbehoud. Door te buigen dacht men niet gebroken te worden en de overwinning van het geweld

[12] J. B. Charles, Volg het spoor terug, tweede druk, Amsterdam, 1953, blz. 172.

[13] Idem, blz. 21.

aan de goede kant, de bevrijding van buiten af, te halen. Als groep hebben de pacifisten zich niet van de andere groepen van ons volk onderscheiden in de bezettingstijd. De grote meerderheid van hen was 'goed' maar ... passief.

Na al hetgeen hierboven over Gandhi's methoden gezegd is, is het wel duidelijk wat de geweldlozen, als zij Gandhi's leringen in de praktijk hadden willen brengen, hadden moeten doen: De Nazi's openlijk en actief ontkennen als gedisciplineerde groep.

Eén concreet voorbeeld. De Jodenvervolging. Ik ontleen aan een artikel van een pacifist, die schrijft over het partijkiezen van Einstein tegen Hitler en diens raad aan Roosevelt de atoombom te laten produceren, het volgende:

„Deze houding (van Einstein, RdJ.) is alleen te verklaren, wanneer wij Einstein zien als de man die zijn wereldburgerschap over boord gooit en zich in de eerste plaats als Jood beschouwt en tegenstander wordt van Hitler in het rassenconflict. Terecht zag Einstein in de jodenvervolging van Hitler-Duitsland een groot gevaar voor datgene wat de wereld aan kultuur opbrengt. En als Jood eiste hij het recht op anti-semitisme te haten."[14]

Essentieel in dit citaat is dat het wereldburgerschap van de geweldloze hier *tegenover* het Jood-zijn van Einstein wordt gesteld. „En als Jood eiste hij het recht op het anti-semitisme te haten." Alsof de wereldburger niet het recht heeft dit antisemitisme te haten. Hij heeft een haat*plicht,* kenmerkend voor de echte wereldburger is dat hij zich identificeert met de Jood waar deze vervolgd wordt. Dat zo'n identificatie tijdens Hitler niet plaats vond is misschien het schrijnendste aspect van de jodenvervolging. De onderscheiding in Joden en 'anderen' is door de 'anderen' als realiteit geaccepteerd. Dit accepteren is het complement van het 'Befehl ist Befehl', waarachter de uitvoerders van de joodse tragedie zich verschuilen. Het maakt dat de overgebleven Joden alleen zijn met hun leed, dat niet gedeeld kan worden met de 'anderen'. Gandhi zag heel scherp dat de bevrijding van India en de bevrijding der paria's een één en ondeelbare zaak was, en hij identificeerde zich met de onaanraakbaren.

Het ontbreken van identificatie maakt dat het bovenstaande citaat ook ergens zo onsympathiek aandoet. Een actief pacifisme zou zich gedurende de bezetting geïdentificeerd hebben met de Joden en was

[14] J. v. d. Burg in een artikel: Een volksbeweging tegen een Atoom-oorlog?, Recht voor Allen, 16 februari 1957.

daardoor een actief ontkennen van de jodenvervolging — berustend op een door de Nazi's gepostuleerd onderscheid tussen Joden en niet-Joden — geweest. Het zou het gehele wapenarsenaal van Gandhi ingezet moeten hebben, met als verste consequentie: sit-down op de spoorrails voor de treinen en het zich vastklemmen aan de wagons waarin onze Joden werden weggevoerd. Dit schijnt wel erg veel gevergd van de geweldlozen, maar *zij* zijn het juist die verlangen dat het 'liefde is sterker dan de dood' letterlijk opgevat wordt. En *zij* verkondigen 'het is beter leed te ondergaan dan leed toe te brengen'. Wat onder Hitler inhield dat men beter als Jood dan als beul in een concentratiekamp kon zitten. De massa — die de geweldlozen tenslotte wensen te overtuigen — voelt als het ware instinctief aan dat men alleen dan het recht heeft zoiets te zeggen, als men al het leed de Joden aangedaan, zelf heeft meegeleden.

5. *Radicaal-pacifisme onder democratische en totalitaire regimes*

Op de essentiële vraag of een actief pacifisme en een actief ontkennen ten aanzien van het fascisme (en thans de dreiging van de Sowjet-Unie) even goed mogelijk en even succesvol zou zijn geweest als Gandhi's ontkennen van de Britse heerschappij, is uiteraard geen definitief antwoord te geven omdat een actief pacifisme tegenover het fascisme ontbrak en tegen de U.S.S.R. ontbreekt. Toch moet ik op deze vraag ingaan, want hier rijst het principiële verschil — dat in de aanvang van deze beschouwing werd aangeduid — tussen het Britse koloniale bewind en het Nazi-regime: De Indiërs hadden te lijden van een regime dat uitgeoefend werd in naam van een democratisch land, de Joden van een totalitarisme waarvan de ideologie hun vernietiging verlangde. De gevolgen die uit dit verschil voortvloeien voor het actief pacifisme zijn de volgende:

a. Het geweld tegen de geweldlozen aangewend zal vreselijker zijn. En het zal veel langer duren en veel meer offers vergen voordat de onderdrukker tot het inzicht komt dat zijn geweld aan het doel voorbijschiet. In India was het al een kwestie van harder tegen hard. De actieve pacifisten boekten succes doordat zij bereid waren zich aan bloedbaden bloot te stellen, voor de aanrichting waarvan de aspirant-aanrichters terugschrokken. De Nazi's zouden minder snel teruggeschrokken zijn dan de Britse troepen. Hier zou het actief pacifisme harder dan keihard moeten zijn geweest.

In dit verband wordt ook van belang hetgeen hiervoor werd gezegd over de mede-verantwoordelijkheid der actieve pacifisten aan het door hun tegenstanders gebruikte geweld, omdat het niet alleen meer geweld tegen henzelf zal betreffen, maar ook represailles tegen derden, onschuldigen. De Britten in India hebben hier vrijwel van afgezien, van Hitler was anders te verwachten.

Wel moet erkend worden dat het terugschrikken voor represailles zoals de Engelsen in Voor-Indië deden, iets zeer ongewoons is voor koloniale regimes en in verband gebracht mag worden met de houding van de pacifistische tegenstanders. In Kenia, Indonesië, Algerië en vele andere landen blijken de bewindvoerders van democratische moederlanden, geconfronteerd met een gewelddadig verzet, zeer lang het gebruik van vergeldingsmaatregelen en in het algemeen van praktijken die dicht bij die van de Nazi's staan of daarmee overeenkomen, althans voor zichzelf te kunnen rechtvaardigen.

Dat ook de Nazi's hun terreur bij een gewapend verzet en vooral bij een passieve onderwerping (waarin zij een aanvaarding en daarmee een rechtvaardiging van hun terreur konden zien) beter konden rechtvaardigen en versterken dan bij een actief ontkennen is aannemelijk. Het verzet in Noorwegen ging tot op zekere hoogte de kant uit van het actief en openlijk ontkennen. Buter — zich baserend op een rapport van ir. D. H. Lund — schrijft:

„Geheel onvoorbereid, improviserend, vond men doeltreffende verzetsvormen. De sportbonden weigerden, oefenden in 4½ jaar niet, omdat de bezetter deze organisaties wilden misbruiken. De Hoge Raad trad af. Leraren weigerden de voorschriften die tot Nazificatie leiden moesten, op te volgen en gingen in massa naar concentratiekampen. Ouders namen de kinderen van school. Kinderen weigerden zekere 'opvoedkundige lessen' bij te wonen. De Kerk streed zeer openbaar en hardnekkig. En de stelregel, waaraan men zichzelf onderwierp bleef: nooit de dood van een vijand veroorzaken, maar alleen eigen leven wagen. Volgens deze regel werden ook archieven en registers van de Burgerlijke Stand en der Kerken verbrand als bleek, dat de Duitsers deze gebruikten. En omdat de weerstand zo openlijk en zo algemeen was, moest Noorwegen niet zo diep onder het juk van vernederingen buigen als Nederland..."[15]

b. Hetgeen ik hiervoor schreef over het leed — dat het gerechtvaardigd werd om de erkenning van een gezag af te dwingen en zin heeft

[15] Handboek voor de Vredesbeweging, blz. 84-85.

voorzover dit gelukt — gaat niet op voor de Nazi's. Zij vonden het toebrengen van leed op zichzelf gerechtvaardigd. Al zou het geen enkel effect sorteren, dan zou het voor de Nazi's nog zin hebben bewust leed toe te brengen terwille van het toebrengen van leed. Het vertrouwen op 'het goede' in de mens van de geweldlozen was tegenover de Nazi's, voor wie 'het goede' identiek was met moord op 'Untermenschen' kortweg banaal.

Om tegen het leed van het Nazisme opgewassen te zijn zou een actief ontkennen zo ver moeten zijn gegaan om al het toegebrachte leed wel aan de lijve te ondergaan, maar niet te 'voelen', niet als leed te erkennen. Dat wil zeggen het niet als een leed maar als een triomf te ondervinden. „Das höchste Ehrgeizideal war, für Freiheit und Volk gehängt zu werden" schreef Fritz Brupbacher[16] over het Russische nihilisme. Hier wordt het ophangen, als leed bedoeld, niet als leed erkend en daardoor ook niet meer als leed gevoeld. Deze leed-loosheid zit eigenlijk al in de 'straffeloosheid' van Ravachol en Gandhi's Hindustani Sevaldal, die geen leed ondervonden toen men trachtte het hen toe te brengen.

c. De mogelijkheid tot organisatie en voorbereiding van de actie. De organisatorische prestaties van Gandhi en de zorgvuldig georganiseerde voorbereidingen van elke actie behoren tot de beslissendste grondslagen voor zijn succes. In Brits-Indië werd de Congrespartij betrekkelijk weinig in de weg gelegd bij deze organisatorische en voorbereidende activiteiten. Van een totalitair bewind kan men anders verwachten. Actief geweldloos verzet had hier reeds voor de Duitse inval technisch en psychologisch voorbereid en georganiseerd moeten worden teneinde gezamenlijk optreden tegen de bezetter mogelijk te maken. Een dergelijk idee is in West-Europa niet opgekomen, bewijs — eens te meer — van de passiviteit en het tekort schieten van de pacifisten. Hun falen op geweldloos terrein in 1940 was zelfs jammerlijker dan dat van het Nederlandse leger op militair gebied.

Het feit, waar ik later nog op terug zal komen, dat Gandhi een grote volksbeweging in India achter zich had en de pacifisten hier slechts een kleine minderheid waren — wat als excuus voor hun passiviteit aangevoerd zou kunnen worden — doet hier niets aan af. Als de geweldlozen actief waren opgetreden tegen de Duitse bezetting en ten behoeve van de Joden dan hadden zij het volk evenzeer achter zich

[16] 60 Jahre Ketzer. Selbstbiographie von Fritz Brupbacher, Zürich-Leimbach, 1935, blz. 59.

gehad als Gandhi. Zo'n optreden zou vele tegenstanders van een absolutistische geweldloosheid overtuigd hebben, misschien niet van de juistheid van het radicaal-pacifisme als beginsel, maar wel van de effectiviteit van een actief ontkennen als strijdmiddel. Als wapen waarmee te ontkomen zou zijn aan de vernederende machteloosheid tegenover het onrecht.

6. *De voorwaarden voor het radicaal-pacifisme*

Een antwoord op de probleemstelling die het onderwerp van deze beschouwing vormt kan nu geformuleerd worden.

Het radicaal-pacifisme heeft, doordat het passief is, geen alternatief te bieden tegenover bewapening en is daarom geen politieke factor van groot belang. Dit zou wel het geval kunnen zijn, indien de radicaal-pacifisten overgingen tot een actieve ontkennende houding tegenover het onrecht en de oorlogsvoorbereiding. Een houding die niet gebaseerd is op het dogma van de liefde tot en bij de medemens, maar uitgaat van de opvatting van een menselijke waardigheid en een menselijke gelijkheid, waarvoor men bereid is zich te laten breken om niet te hoeven buigen.

Een uitgewerkt actieprogramma voor een actief pacifisme hoort in deze verhandeling niet thuis. Wel de eisen waaraan het moet voldoen en die zijn uit het voorafgaande te halen. Resumerend moet het: ten eerste opportunistisch zijn ten opzichte van het geweld, geweldloosheid is als middel, niet als dogma te hanteren; ten tweede voorbereid en georganiseerd worden; ten derde agressief zijn.

In een rede, 'Een volksbeweging tegen de atoomoorlog'[17], komt de niet-geweldloze anti-militarist Albert de Jong tot een aantal van deze eisen. Hij wijst op het verschil tussen totalitaire en democratische regimes en de noodzaak van een alternatief voor de atoomoorlog en oorlogsvoorbereiding. Hij bepleit burgerlijke ongehoorzaamheid, niet-samenwerking en volledige ontbinding van het administratieve apparaat in geval van een Russische bezetting en beklemtoont de noodzaak dit reeds nu voor te bereiden. Individuele bewapening wijst hij niet

[17] Rede, gehouden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Steunfonds voor principieel en daadwerkelijk anti-militarisme, 11 november 1956. Stenografisch verslag in Anarcho Syndicalistische Persdienst no. 97, 15 december 1956 en in Recht voor Allen, 12 januari 1957. Reacties en repliek op de rede Recht voor Allen, 19 januari-30 maart 1957.

per se af. De eis van een agressief optreden in vredestijd komt in deze rede niet voor. Behalve de rede zelf zijn de bijna uitsluitend dogmatisch vijandelijke reacties van geweldlozen erop interessant.*

De eis van de agressiviteit is eigenlijk de allereerste eis, Het is onvoldoende het verzet te organiseren voor het geval er een oorlog of een bezetting komt. Dan is het te laat. Oorlog betekent dat het radicaal-pacifisme verslagen is. Teveel hebben pacifistische bewegingen en partijen die tegen de oorlog waren aangenomen dat het probleem was: wat te doen als ons land in oorlog komt? Het probleem is: wat te doen dat niet door ons land *en niet tegen* ons land een oorlog voorbereid kan worden? Juist in vredestijd moet de aanval op de oorlog (belichaamd in de oorlogsvoorbereidingen) ingezet worden door uitschakeling van de militaire apparatuur dank zij de actieve ontkenning ervan. Concreet: burgerlijke ongehoorzaamheid, belastingstaking, sitdown voor oefenende en paraderende tanks en op proefterreinen voor atoomexplosies, enz. enz. Naast het militaire apparaat van het Westen kan dat van de U.S.S.R. op deze wijze aangevallen worden door ongewapende binnendringers uit het Westen. Dergelijke acties richten zich niet alleen tegen de bedreiging van het voor het Westen — en het Oosten — onaanvaardbare onrecht (de militaire apparaten), maar ook tegen het onrecht zelf voor zover dit ondervonden wordt als direct op militair geweld berustend, zoals in Hongarije en Algerië. Over de bedrijvers van zulke acties kan met recht gezegd worden dat „zij wensen naar beide zijden volledig hun onafhankelijkheid te bewaren en werpen elke verdenking, dat dit niet het geval zou zijn, ver van zich." (Uit het manifest van de Vredesbeweging De Derde Weg, december 1951.) Want zij *gaan* dan een derde weg, beter nog: gebruiken een tweede strijdwijze waarmee zij het eerste echte front openen.

7. *De voorwaarden voor het radicaal-pacifisme als 'het onmogelijke'*

De geformuleerde voorwaarden waaraan het radicaal-pacifisme moet voldoen om een politieke factor te kunnen zijn, zijn zwaar. Er wordt veel meer vereist dan het overtuigen van grote groepen van het volk door middel van woord en geschrift, zoals voldoende was voor anderen om hun beginselen in de democratie te laten gelden in de poli-

* Van de opvattingen van Sir Stephen King-Hall in diens boek 'Defence in the Nuclear Age' had ik bij het afsluiten van dit artikel (december 1957) nog geen kennis kunnen nemen. (Noot bij de correctie.)

tiek. Zo rijst de vraag: Waarom moeten de radicaal-pacifisten hun ideaal letterlijk naleven, terwijl zoiets niet noodzakelijk is voor bij voorbeeld de bestaande christelijke en socialistische partijen die een politieke rol van betekenis spelen? Hanteert het radicaal-pacifisme alleen de normale overtuigingsmiddelen — zoals in het Westen gebeurt — dan is het resultaat dat daarvan te verwachten is vrijwel bereikt. De politieke machthebbers zijn, evenals de volken, in zoverre pacifistisch en anti-militaristisch dat zij de oorlog verafschuwen en haten en *alles wat mogelijk is* zullen doen om de vrede te bewaren. Dit pacifisme heeft evenveel en even weinig te betekenen als het christendom van de christelijke partijen en het socialisme van de socialistische partijen. Het is gebonden aan de zinsnede „alles wat mogelijk is". Dat wil zeggen het gaat uit van en houdt rekening met de politieke realiteit. Een realiteit waarin het geweld en de op geweld berustende macht niet weg te denken zijn als stabiliteit, orde en rechtscheppende factoren. Wordt de positieve functie van het geweld ontkend dan wordt de politieke realiteit ontkend. De geweldloosheid ontkent de positieve functie, plaatst zich buiten de bestaande politieke realiteit en is of irreëel (passief pacifisme) of het voert een *nieuwe* politieke realiteit in (actief pacifisme) tegengesteld aan en revolutionair tegenover de bestaande politieke realiteit. Een nieuwe realiteit waarin de bestaande functie van het geweld vervangen wordt door de actief ontkennende houding tegenover het geweld als ultima ratio van de macht.

Het antwoord op de opgeworpen vraag waarom de radicaal-pacifisten in tegenstelling tot anderen hun ideaal letterlijk moeten naleven, valt hiermee te geven. Omdat zij, wanneer men uitgaat van de bestaande realiteit en van de daarin aan te geven mogelijkheden, iets onmogelijks willen. Wij weten dank zij Mannheim dat de sociale wetenschappen zich nooit volledig van de bestaande sociale werkelijkheid, waar het exponenten van zijn, kunnen emanciperen. Daarom voer ik 'het onmogelijke' hier ook als begrip in de politieke wetenschap in.

Ik definieer het als volgt: Het onmogelijke is datgene, wat tot op het moment dat het gebeurt of begint te gebeuren terecht voor onmogelijk wordt gehouden.

Absoluut onmogelijk is het dus niet, integendeel, essentieel is juist dat het op een bepaald moment blijkt te gebeuren. Echter totaal onverwacht en verrassend omdat het steeds èn door de actieve politiek èn door de wetenschap voor onmogelijk werd gehouden. Dit verrassende en onverwachte is op zichzelf weinig nieuws en gewoon een aspect van

de algemeen erkende inexactheid van de sociale wetenschappen. Ik spreek echter van 'het onmogelijke' omdat het *terecht* voor onmogelijk werd gehouden door de wetenschap. Het is onmogelijk in wetenschappelijk opzicht door de werkmethodes van de wetenschap. De wetenschap probeert de werkelijkheid te verklaren. Daarom analyseert zij deze werkelijkheid en de oorzaken die tot die werkelijkheid hebben geleid, onderzoekt zij de verschijnselen en ontwikkelingen die zich voordoen of te verwachten zijn. Daarvoor abstraheert zij: bepaalde verschijnselen en factoren worden veralgemeend en niet-relevant-geachte verschijnselen worden buiten beschouwing gelaten. De analyse en het wetenschappelijk resultaat: inzicht in de werkelijkheid, zijn dus gebaseerd op de relevante factoren.

Het onmogelijke doet zich nu voor als een geheel nieuwe factor of een factor die steeds irrelevant is geweest en dus *terecht* altijd buiten de beschouwingen was gelaten, plotseling wel relevant wordt, of een factor die steeds relevant was plotseling wegvalt of irrelevant wordt. In dat geval kan iets gebeuren dat door de wetenschap en de praktische politici voor onmogelijk werd gehouden. Deze plotseling optredende 'onmogelijke' factor, welke in het algemeen wel niet uit de lucht komt vallen en altijd wel door enkelingen gezien is — die daardoor achteraf profeten worden —, is tegen de bestaande toestand en tegen de zich voltrekkende ontwikkeling gericht. En daarom inderdaad irrelevant zolang hij niet uitgroeit tot een kracht die actief tegen de bestaande toestand ingaat en de ontwikkeling werkelijk ombuigt.

In het geval van 'het onmogelijke' is het niet juist om te zeggen dat er sprake was van onjuiste uitgangspunten. De uitgangspunten waren juist, maar blijken het op een gegeven ogenblik niet meer te zijn. In eerste instantie zijn de politieke praktijk en wetenschap hier dus geen tekortkomingen te verwijten als een factor buiten beschouwing is gelaten die plotseling relevant blijkt te zijn, want die factor was daarvoor steeds irrelevant en moest dus weggelaten worden wilde men tot enige wetenschappelijke redenatie of praktische handeling komen.

De geweldloosheid was in India eeuwenlang een aanwezige factor. Maar werd pas een politiek relevante factor door Gandhi. Vóór hem was het onjuist er ernstig rekening mee te houden. 'Het onmogelijke' is een 'omkeren' in denken en handelen, een omkeren doordat men de bestaande uitgangspunten van denken en doen laat vallen en zich op nieuwe baseert. Het omkeren wordt bevorderd — en daardoor komt

'het onmogelijke' ook niet volstrekt uit de lucht vallen — als met de bestaande manier om te denken en te handelen geen uitweg uit steeds groeiende moeilijkheden is te vinden. Op de noodzakelijkheid van zo een omkering wordt ook door de pacifisten steeds gewezen.

„Als personen èn als natie moeten wij in de letterlijke zin van het woord òmkeren."[18]

„Een nieuwe denkhouding is noodzakelijk, wil de mensheid voortbestaan.[19]

Een omkering in denken alleen is niet voldoende om 'het onmogelijke' te bereiken, er moet naar gehandeld worden. 'Het onmogelijke' — ingaande tegen de ontwikkeling, vreemd aan de realiteit — wordt eerst een kracht in de daardoor veranderende politieke realiteit als er zeer sterke overtuigingen achter staan, zich uitend in revolutionaire daden (= daden niet passend in de bestaande realiteit en dus ook weer 'onmogelijk' te noemen). Om 'het onmogelijke' te bereiken moet men er door bezeten zijn, de 'waarheidskracht' in het Satyagraha, het 'diable au corps' van een Bakoenin. Het ontbreekt zolang men passief is en niet handelt en *daardoor* blijft de overtuiging zelf ook steriel. Erich Fromm geeft in zijn 'Man for himself' deze opvattingen weer in de volgende bewoordingen:

„Inasmuch as rational faith is rooted in the experience of one's own productiveness, it cannot be passive but must be the expression of genuine inner activity. An old Jewish legend expresses this thought vividly. When Moses threw the wand into the Red Sea, the sea, quite contrary to the expected miracle, did not divide itself to leave a dry passage for the Jews. Not until the first man had jumped into the sea did the promised miracle happen and the waves recede."[20]

Ook in India week de Britse macht niet zolang de Congrespartij passief aan de kant bleef staan en zich beperkte tot eisen. Pas toen de Satyagrahis zich uit overtuiging voor de wapens van de macht wierpen week die macht voor hen opzij. Lijnrecht hiertegenover staat de berusting van de Westerse pacifisten, zoals bij voorbeeld blijkt uit het volgende citaat:

„Ook koesteren zij (de radicaal-pacifisten, RdJ.) niet de illusie, dat

[18] Verweer tegen het geweld, blz. 71.

[19] Albert Einstein in een brief aan Italiaanse geleerden uit 1950, afgedrukt in Charles Noël Martin, Heeft het uur H voor de wereld geslagen? Haarlem-Antwerpen, 1955, blz. 7-11.

[20] Erich Fromm, Man for himself, London, 1949, blz. 209.

eens de volken massaal tot dienstweigering zullen overgaan of dat het Westen met toepassing van het Evangelie, dat het immers tegen het „communisme" wil verdedigen!!! de methode van Gandhi, *volksverdediging zonder geweld,* zal aanvaarden."[21]

Dat juist door zijn geloof in zo'n illusie Gandhi een massa-beweging stichtte en dat zij in het Westen een secte blijven juist omdat zij „niet de illusie" koesteren dat het hier ook zou kunnen, ontgaat de radicaal-pacifisten. Dat zij zich geen illusies over de volken maken betekent eigenlijk dat zij zich superieur voelen aan de massa, die aan het ideaal 'nog niet toe' is. Zij zelf zijn het die tekortschieten in de enige overtuigingsmiddelen waarmee de volken te winnen zijn, in daden. Zelfs de principiële dienstweigering is in landen waar het door de wet erkend wordt, en daardoor passend gemaakt is in de politieke constellatie, geen overtuigingsmiddel. De dienstweigering is dan voor de politiek geen probleem meer, het is een gewetensdaad zonder politieke betekenis. Het is buiten de politiek te houden, zoals gebeurt in de volgende ontlening aan een 'Socialistisch Commentaar' van K. Voskuil:

„Principieel pacifisme, principiële dienstweigering is een zaak van het geweten en met het geweten discussieert men niet. Ik behoor niet tot deze principiële pacifisten, maar ik acht mij verplicht te eerbiedigen wat voor hen een gewetenszaak is. Het is waarlijk niet voor het eerst, dat ik dit zeg."[22]

Ook de oproepen en betogen tegen bewapening, koude oorlog, proeven met atoomwapens enz., die een beroep doen op bestaande politieke krachten (of op de mensheid, de volken, enz.), missen de bezetenheid van de daad. Na de dood van Albert Einstein hebben een aantal geleerden zo'n verklaring afgelegd. Hierin staat onder meer:

„Hier ligt dan het probleem dat wij u voorleggen, bar, verschrikkelijk en onontkoombaar: Gaan we het mensenras een einde bereiden of zal het mensdom de oorlog uitbannen? De mensen willen dit alternatief niet onder ogen zien, omdat het zo moeilijk is de oorlog af te schaffen."[23]

Laten de geleerden het bij dergelijke verklaringen dan blijven zij toeschouwers, het daardoor makkelijker makend de ogen te sluiten

[21] Ds. J. B. Th. Hugenholtz, De hedendaagse radicale vredesbeweging, in Handboek voor de Vredesbeweging, blz. 131.

[22] Het Vrije Volk, 17 november 1957. Ook gepubliceerd in Vredesactie, 11e jaargang, no. 2.

[23] Charles Noël Martin, blz. 17, Keesings Historisch Archief, blz. 12018.

voor hun profetieën. Aan de oplossing van het onontkoombare probleem werken doen zij niet, zij zijn slechts enthousiaste supporters. En wat supporters missen is de werkelijke 'diable au corps', de bezetenheid die zich uit in daden. Wie werkelijk gekweld wordt door de gedachte dat de mensheid ten onder dreigt te gaan, vindt geen bevrediging in passief toekijken na het uitspreken van deze gedachte. Wanneer de ondertekenaars van deze en soortgelijke oproepen zich vrijwillig bloot stelden aan de gevolgen van atoomexplosies en ander militair geweld — en dit is wanneer het voortbestaan van de mensheid, en dus ook het eigen ik en zijn omgeving op het spel staan, minder een daad van zelfvernietiging dan het verkiezen van een waardige en misschien zinvolle houding boven een onwaardige tegenover het doodsgevaar — dan was aan de ernst van hun overtuiging niet te ontkomen.

8. *De gevolgen van het absoluut worden van het militaire geweld voor het radicaal-pacifisme*

De gevaren van een atoom-oorlog en de bedreiging door de radioactiviteit van het menselijk leven voeren tot het laatste punt van deze beschouwing: Het vreselijker en welhaast absoluut worden van het geweld.

In het begin van dit artikel heb ik gezegd dat de volstrekt geweldlozen een absoluut standpunt innamen tegenover de opvatting dat geweldsgebruik als kleiner kwaad tegen het onrecht gerechtvaardigd kon zijn. Paul Scholten, die in zijn beschouwing „Oorlog" de geweldlozen verweet dat zij de waarde van de vrede verabsoluteren, schreef hier: „Zij („Kerk en Vrede", geloofsgemeenschap van Christen-anti-militaristen, RdJ.) vergeet, dat er ook is de gerechtigheid en dat de gerechtigheid kan dwingen den vrede te verbreken."[24] Elders betoogde hij: „Terwille van het recht *moet* de staat zich handhaven en mag hij mij het offer vragen niet alleen zoo noodig mijn eigen leven te geven maar ook bereid te zijn dat van anderen te nemen."[25] Als de vernietigingstechniek totaal wordt houdt Scholtens opvatting in dat men terwille van de gerechtigheid en het recht zo nodig bereid moet zijn de mensheid uit te roeien; een absolutisme, niet kleiner dan van „Kerk en Vrede".

[24] Prof. mr. Paul Scholten, Oorlog, Verzamelde Geschriften, deel II, Zwolle, 1950, blz. 186.

[25] Prof. mr. Paul Scholten, De Gewetensvrijheid tegenover den militairen dienstplicht, Verzamelde Geschriften II, blz. 22-30.

Het 'kleiner kwaad' zou thans de waterstofbom betekenen. Over de explosies van atoom- en waterstofbommen en de daardoor vrijkomende radio-activiteit kan men het volgende zeggen:

a. De gevolgen zijn voor een belangrijk deel onbekend.

b. De gevolgen waren ernstiger dan berekend en gedacht was (radio-actieve besmetting van Japanse vissers).

c. De volledige gevolgen komen pas na jaren of na generaties aan het licht (sterfgevallen onder de overlevenden van Hiroshima die jarenlang gezond waren; gedegenereerd nageslacht van gezonde ouders).

d. Er bestaat geen 'drempeleffect', dat wil zeggen een dosis radio-activiteit welke beslist ongevaarlijk is.

e. De vrijkomende radio-activiteit is niet na bepaalde tijd (bij voorbeeld tot de volgende explosie of generatie) uitgewerkt; elke volgende explosie brengt meer risico.

f. „Het lijkt waarschijnlijk, dat het technisch mogelijk geworden is de hele mensheid uit te roeien."[26]

g. De regeringen die over atoom- en waterstofbommen beschikken kleinéren de gevolgen ervan en sluiten de ogen ervoor (bij voorbeeld door organisaties voor de bescherming van de bevolking).

Conclusie:

Een derde wereldoorlog uitgevochten met atoomwapens is geen kleiner maar een groter kwaad dan een Russische — of voor de U.S.S.R. een Amerikaanse — overheersing. Ook wie de dood verkiest boven het leven onder een totalitair bewind (of, voor de Russen, een kapitalistisch regime) heeft geen belang bij oorlog. Hij kan zelfmoord plegen, zoals Menno ter Braak in mei 1940 deed toen „de atmosfeer, waarin men kan leven" uit Nederland verdween. (Van de mogelijkheid van een actief ontkennen wordt hier dus even afgezien, zoals Ter Braak de mogelijkheid van het verzet als manier om te leven in de atmosfeer van de bezetting niet voorzag.) Wie liever de collectieve ondergang door een derde wereldoorlog begroet dan de overwinning van de tegenpartij is een defaitist, van een nieuw soort, die de mogelijkheid van een ontwikkeling naar een atmosfeer waarin hij zou kunnen leven, voor altijd uitgesloten acht.

Al is de oorlog een erger kwaad dan een bezetting, dit geldt niet automatisch voor een bewapeningswedloop in vredestijd (tenzij de

[26] Dr. H. A. Tolhoek, De gevaren van de huidige atoomwapens, in De gevaren van de atoombom, blz. 7. (Wereld-Bibliotheek)

proeven met atoomwapens op den duur even fataal worden als een derde wereldoorlog).

De voorstanders van de bewapening in Oost en West die Eisenhowers woorden, dat er in een atoomtijdperk geen alternatief voor de vrede bestaat, onderschrijven, rechtvaardigen hun bewapening als methode om èn oorlog èn onrechtsdreiging af te wenden. De tegenpartij-agressor wordt afgeschrikt omdat hij rekening houdt met de vreselijke vergelding waartoe men bereid is zijn toevlucht te nemen. Met andere woorden, ons vertrouwen in de vredelievendheid van de tegenpartij berust op zijn geloof in *onze* waanzin (om een totale ondergang boven overheersing te kiezen), en zijn vertrouwen in onze vredelievendheid gaat uit van ons geloof in *zijn* waanzin. Zo gesteld komt tot uiting hoe aan de bewapeningspolitiek onverbrekelijk verbonden zit, de bereidheid om zo nodig een vernietigingsoorlog te voeren. Wie de vrede wil moet *bereid* zijn oorlog te voeren.

Hitler voerde tot 1939 een succesrijke chantagepolitiek — tot schrik van zijn generaals die naar de bewapening van de tegenstanders keken — omdat, en voor zo lang, hij op het gemis aan oorlogsbereidheid bij de tegenpartijen kon rekenen. Vermindert de oorlogsbereidheid (een bijna 'natuurlijk' gevolg van de toenemende oorlogsverschrikking) dan loopt men thans hetzelfde risico. Het geloof in de waanzin van de tegenstander kan in het andere kamp verminderen. Conclusie: bewapening plus oorlogsvoorbereiding om agressie af te schrikken is logisch onverenigbaar met de opvatting dat er geen alternatief voor de vrede bestaat omdat een atoomoorlog het ergste van alles is. Dat het in de theorie logisch onverenigbaar is, is geen reden waarom het in de zoveel rijkere praktijk van de politiek, althans voor lange tijd, niet zou kunnen samengaan. Dit komt omdat de praktische politiek geen toegepaste wetenschap is, maar een kunst, een kunstleer.

Het praktische politieke handelen, althans in internationale zaken, berust minder op analytisch inzicht dan op praktische ervaringskennis en traditie, te vergelijken met de handelwijze van de Afrikaanse medicijnman die opmerkelijke medische prestaties kan leveren zonder er een wetenschappelijk houdbare verklaring voor te kunnen geven. Ervaringshandelen en denken in het verleden zijn vruchtbaarder naarmate het politieke leven stabiel is en zich geen nieuwe probleemsoorten voordoen. In een snel veranderende politieke wereld verliest de ervaringskennis aan waarden en boeten de traditionele gezagsdragers aan prestige in. Treedt het 'onmogelijke' op, dan zitten de oude politici

evenzeer met de handen in het haar als de medicijnman wanneer deze met een hem onbekende epidemie geconfronteerd wordt en vaak delen zij hetzelfde lot: autoriteitsverlies vanwege hun tekortschieten in de nieuwe situatie.

Het denken in het verleden heeft nog een ander aspect. Het gevaar dat nieuwe moeilijkheden van een nieuwe situatie eenvoudig over het hoofd worden gezien en ontkend en dat de praktijk zich blind staart op vroegere ervaringen en een verouderde problematiek. Nu, in de twintigste eeuw, ziet vrijwel iedereen dat de sociale ellende hèt vraagstuk van Europa in de negentiende eeuw was. In de tijd waarin deze misstanden op hun hoogst waren was 'men' (dat is de actieve politiek) er letterlijk blind voor. Die *letterlijke blindheid* laat zich goed illustreren aan een verhaal dat verbonden is aan Olivier Twist van Charles Dickens.

„Aan de beruchte pauperbegrafenis in hoofdstuk V is een anecdote verbonden die bewijst, hoe weinig Dickens in zijn schildering van misstanden overdreef, en hoe huichelachtig zijn tijdgenoten waren. Aan zijn vriend Marcus Stone wees Dickens eens het kerkhof van Chatham. Hij vertelde, dat hij daar de begrafenis had gezien, die hij in Olivier Twist beschreven had. Een paar maanden later schreef dezelfde geestelijke, die hij daar 'aan het werk' had gezien, dat zoiets toch werkelijk onmogelijk kon voorkomen. Dickens schreef terug: 'Gij waart die man.' "[27]

Thans wordt deze geestelijke een huichelaar genoemd. Het is echter heel goed mogelijk dat intelligente tijdgenoten van Dickens volkomen *oprecht* meenden dat hij overdreef. De geestelijke was wellicht oprecht toen hij dacht dat „zoiets toch werkelijk onmogelijk kon voorkomen". Het pauperisme werd toentertijd *niet gezien* als sociaal-politiek of economisch vraagstuk, slechts als een biologisch, een 'natuur'fenomeen. Men beantwoordde het met traditionele middelen: armenhuis en liefdadigheid en dienaangaande deed men 'alles wat mogelijk was'.

Precies zo ziet 'men' in onze tijd in het absoluut worden van het geweld eerder een natuurwetenschappelijk en militairtechnisch fenomeen dan een politiek fenomeen en een politiek probleem. Het fenomeen dat de oorlog van een 'voortzetting van de politiek met andere middelen' geworden is tot een stopzetting en beëindigen van elke politiek. Het probleem is: Hoe komen wij aan nieuwe middelen om de politiek

[27] Tekst op de omslag van de uitgever van De lotgevallen van Olivier Twist, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, z.j.

voort te zetten als de 'andere middelen' (oorlog) onbruikbaar zijn geworden en de gewone middelen (overleg, enz.) ontoereikend zijn gebleven. De blindheid van Dickens' tijd zal later minder verbijsterend aandoen dan de hedendaagse blindheid tegenover het geweld. Aan de Nieuwe Rotterdamse Courant, waarin de bewapeningspolitiek wordt verdedigd, ontleen ik de volgende zinsneden uit een artikel over de Amerikaanse Strategic Air Command (S.A.C.), het constant parate vergeldingswapen van het Westen.

„De taak van S.A.C. is, ingeval van een Russische agressie, dreiërlei. In de eerste plaats moeten door een offensief over de gehele wereld de Russische vliegtuigbases, de rakettenbases, de kerninstallaties en de voorraden aan kernwapens en daarmee de aanvalskracht van de Russen worden uitgeschakeld. Het tweede deel van de missie bestaat uit de algemene, systematische vernieling van de industriële capaciteit en van de oorlogsindustrie van de Sowjetunie door gelijktijdige aanvallen met thermonucleaire bommen op een groot aantal, reeds thans bepaalde, objecten. De derde taak is eventueel de ondersteuning van de troepen te land door strategische bombardementen, bijv. op vijandelijke troepenconcentraties, op de aanvoerwegen, depots en op vliegvelden buiten Rusland." Verderop in het artikel staat:

„Elk vliegtuig van de S.A.C.'s armada heeft een aantal bommen aan boord, waarvan één enkele een grotere explosieve kracht bezit dan alle bommen samen, die in de Tweede Wereldoorlog door de gezamenlijke luchtvloten van de oorlogvoerenden, van de Geallieerden en van de As, zijn afgeworpen. De totale explosieve kracht van de in deze oorlog gebruikte bommen bedroeg minder dan drie megaton. De kracht van één bom van thans, wordt ook in megaton uitgedrukt! Eén vliegtuig van S.A.C. heeft verscheidene van deze monsters van de twintigste eeuw aan boord en S.A.C. heeft „meer dan" 3.000 vliegtuigen, verspreid over het westelijk en het oostelijk halfrond."

Eerder was er in te lezen:

„Het is in de huidige situatie vrij onbelangrijk of de Russische luchtvloot een omvang heeft van 80 pct. of 90 pct. van S.A.C. of zelfs dat de Sowjetunie een luchtmacht en voorraad van raketten zou hebben, die gelijk is aan die van het Westen, van belang is, dat S.A.C. genoeg vliegtuigen, bases en bommen heeft om een agressie te vergelden en de agressor te elimineren."[28]

[28] De Vergeldingskracht van de Amerikaanse luchtmacht, Nieuwe Rotterdamse Courant, wekelijks bijvoegsel, 26 oktober 1957.

In ditzelfde dagblad stond in een hoofdartikel enige maanden eerder, de navolgende passage:

„Tenslotte wachte men zich voor het lot van Boedapest. Zij, die voor dergelijke acties de Nationale Reserve of het volk zouden willen inzetten, nemen wel een ontzaglijke verantwoordelijkheid op zich, die wij niet graag zouden willen meedragen. De strijd met de wapenen moet tussen de strijdmachten worden uitgevochten; dat is al erg genoeg!"[29]

Ik heb juist dit dagblad als voorbeeld genomen omdat de redactie ervan een redelijke dosis intelligentie en oprechtheid kan worden toegeschreven. In het geciteerde hoofdartikel wordt echter geredeneerd volgens een verleden (de oorlog als een aangelegenheid van strijdmachten) dat geheel verdwenen is. Door te denken in herhalingen is de redactie blind voor feiten die in haar eigen krant regelmatig te lezen zijn.

Het denken in het verleden en het handelen volgens traditie belemmeren een 'omkering' die gewenst is nu het geweld een steeds groter probleem wordt, waar de oude manier van denken geen raad mee weet. Door het niet-alleen-rationeel zijn van de actieve politiek is het dus wetenschappelijk onjuist om aan te nemen dat de veranderde aard van het militair geweld zonder meer, of zonder ongelukken, in de actieve politiek verwerkt wordt. Verwerkt althans in de zin van een 'omkering', waarbij 'nieuwe middelen' ter hand worden genomen om de onbruikbare 'andere middelen' te vervangen.

Wel bestaat de neiging sterker de nadruk te leggen op de mogelijkheden van de 'gewone middelen' (waartoe ik ook economische oorlogvoering reken, omdat het geen 'laatste middel' is zoals het geweld of de ontkenning van geweld), juist omdat allen terugdeinsen voor de 'andere middelen' om hun politiek voort te zetten. Een verminderde oorlogsbereidheid, die ik hiervoor al aanduidde als het 'natuurlijke' gevolg van de verschrikking van een atoomoorlog. Genoemde neiging komt overeen met het pacifisme, zonder alternatief voor een bewapening en zonder ontwapening, van na de eerste wereldoorlog en dat verklaard kan worden uit die oorlog welke toen als ongehoord gruwzaam ondervonden was.

De laatste tijd gaan de voorstanders van bewapening niet meer zo ongenuanceerd uit van hetgeen — nu achteraf — als de juiste politieke houding tegenover de agressors van de jaren dertig gezien wordt: Een

[29] Hoofdartikel Nieuwe Rotterdamse Courant, 8 juni 1957.

politiek van kracht tegenover en geen compromis met de tegenstander. Nu de oorlogsbereidheid afneemt, neemt de bereidheid toe om de tegenstander te accepteren en niet meer te zien als agressor à la Hitler, waar eigenlijk niet mee te praten valt.

Zo worden de tegenpartij en diens daden in eigen huis geaccepteerd, evenals Hitler en diens daden (eerst in eigen, later in huizen van anderen), met een beroep op de eigen machteloosheid. Tegenover de onderdrukking van de Hongaarse vrijheidsstrijd in november 1956 werd een zelfde houding aangenomen als tegenover Hitler vóór de oorlog. Een houding van: We willen er geen oorlog voor riskeren, *dus* zijn we machteloos en moeten de gebeurtenissen accepteren. Was dit niet het geval dan zou de vraag opkomen: Wat te doen, waar we de feiten weigeren te accepteren en van oorlogsgeweld moeten afzien?

Het probleem van een vrijheidsstrijd achter het ijzeren gordijn wordt in feite afgedaan met dit beroep op de eigen machteloosheid, of door de miskenning van het probleem. De machteloosheid spreekt uit een verslag, ontleend aan de N.R.C. van 26 juli 1957, van een uiteenzetting van Strauss, de Westduitse minister van defensie, van het standpunt van West-Duitsland ten aanzien van een eventuele opstand in Oost-Duitsland. „Ten tijde van de opstand in Hongarije heeft de Bondsrepubliek de bevolking van Oost-Duitsland dan ook aangespoord rustig te blijven. „Een volk, dat onderworpen is aan de macht van een atoommogendheid heeft in deze tijd van de 'pax atomica' geen schijn van kans een opstand te doen slagen. Geen enkel land zou te hulp komen, omdat geen enkel land een derde wereldoorlog wil uitlokken." "

Miskenning van het probleem tengevolge van het gevoel van machteloosheid schuilt in het volgende bericht uit de N.R.C. van 29 mei 1957. „Aan een opstand in Oost-Duitsland naar het Hongaarse voorbeeld gelooft Adenauer niet, daar de Oostduitsers voldoende zin voor discipline hebben." Een nogal defaitistische verloochening van de 17e juni 1953.

De politiek van de staten van de Navo gaat geleidelijk aan misschien meer overeenkomst vertonen met de politiek tijdens de 'twenty years crisis' dan voorstanders van de Navo vermoeden. Overigens volgt uit het fiasco van de politiek van de dertiger jaren niet noodzakelijk dat een overeenkomstige politiek thans dezelfde gevolgen zal hebben.

Als beide kampen in elkaar minder de agressors zouden gaan zien en een soort status-quo nastreefden, was de mogelijkheid van een oor-

log nog niet uitgeschakeld. Die kan losbarsten zonder dat er sprake is van een duidelijke agressie aan één kant. Het is niet toevallig dat een juridische definitie van agressie tot op heden niet gevonden is. In een ideologische oorlog en een ideologische tegenstelling is de agressor zonder meer de tegenstander die als vertegenwoordiger van het kwaad, van de civitas diaboli, wordt voorgesteld en dan altijd de schuldige is. Suys meent, in zijn reeds genoemd artikel, dat de ideologieën thans dè oorlogsoorzaken zijn geworden. Hèt kenmerk van agressiviteit is misschien de kracht van het geloof in de juistheid van de eigen ideologie. Agressiviteit komt dan los te staan van het bewust aansturen op oorlog en is tegenover defaitisme te plaatsen, dat is het gebrek aan geloof in de juistheid van de eigen ideologie.

Dè zwakke stee in de opvatting van vrede door kracht is de veronderstelling dat de tegenpartij de oorlogzuchtige is. De wereld kan verzeild raken in een door niemand gewilde oorlog. Bij voorbeeld door een verstoring in de status quo, wat in 1914 door een enkele aanslag mogelijk bleek te zijn. Thans schijnt dat een loos alarm een atoomoorlog met zich mee kan slepen zonder dat een speciale schuld aanwijsbaar is. Zowel tijdens een koude oorlog, als tijdens een vreedzame coëxistentie met atoombewapening bestaat dit risico. De praktische politiek heeft er als antwoord op: het sluiten van de ogen er voor en het afwentelen van elke verantwoordelijkheid ten aanzien van de mogelijkheid dat het 'mis' loopt.

De waterstofbom heeft de kritiek van de pacifisten ongetwijfeld juister en rationeler gemaakt. Ook daaruit blijkt dat een 'tegen absoluut-geweld' pacifisme (dat niet per se elk, maar wel atomisch geweld veroordeelt) politiek sterker staat dan een 'absoluut tegen geweld' pacifisme. Dit laatste kan afgedaan worden met de opmerking die G. Kennan maakt in zijn kritiek op de Quakers. „Maar wie 'geen geweld' zegt in de politiek, zegt het ook in het gezins- of stamverband, waaruit alle politieke verschijningsvormen en processen zijn voortgekomen."[30] Ook Kennan zal in gezins- of stamverband op absoluut geweld (wat zou betekenen het recht van het gezins- of stamhoofd om het gehele gezin of de gehele stam uit te roeien) „neen" zeggen. Zo is het even logisch om „neen" te zeggen tegen een atoomoorlog en niet tegen elk ander gewapend conflict. Het gaat er niet meer om — zoals in de aanvang van dit artikel werd gesteld teneinde de problematiek duidelijk te ontwikkelen, een *tweede* logisch houdbaar alternatief te vinden,

[30] Verweer tegen het geweld, blz. 91.

naast de mogelijkheid van gewapende vergelding, want dit eerste alternatief is logisch niet meer houdbaar. Rationele kritiek op de atoombewapening is echter geen uitschakeling ervan of van het oorlogsgevaar. Hoogstens een aangeven dat met de bestaande manier om te denken en te handelen geen uitweg uit steeds groeiende moeilijkheden is te vinden. Met deze woorden gaf ik hiervoor aan hoe een 'omkeren' bevorderd werd, waardoor het onmogelijke niet uit de lucht komt vallen. In deze zin — en dit is de betekenis ervan voor het actieve pacifisme — kan het absoluut worden van het geweld bijdragen tot de bezetenheid, nodig om de passiviteit te doorbreken en het 'onmogelijke' waar te maken. Zoals de dreiging van het naderende leger van de pharao een factor geweest zal zijn om de Joden, die aan de oever van de Rode Zee stonden, tot het geloof te brengen dat de sprong in het water het enige reddende alternatief was, zo kan het besef te leven in een tijd waarin een 'pendant nous le déluge' mogelijk is geworden, er toe kunnen bijdragen de mensen zo ver te brengen dat zij zich bloot stellen aan atoomexplosies als zijnde het enige reddende alternatief. Een dergelijke bezetenheid is volstrekt rationeel geworden door de ontwikkeling van het militair geweld tot een directe bedreiging voor het voortbestaan van de mensheid. Irrationeel daarentegen wordt de passiviteit van geweldlozen die over hun eigen houding schrijven: „Maar er wil niet mee gezegd zijn, dat morgen of overmorgen, of volgende maand, of over een jaar een beroep op het individu zal worden gedaan om de hoogste prijs te betalen."[31], en tegelijkertijd en met steeds meer recht de mogelijkheid van een 'pendant nous le déluge' verkondigen. Dat laatste eist het betalen van de hoogste prijs, niet over een jaar of morgen, maar vandaag.

Het is echter niet gezegd dat het betalen van de hoogste prijs het enige antwoord (naast passiviteit tegenover het onrecht) is op de dreiging van een vernietigingsoorlog. Het is alleen het enige actief pacifistische antwoord. Andere mogelijkheden en 'onmogelijkheden' (men denke bij voorbeeld aan Eisenhowers idee tot algehele wederzijdse luchtinspectie) vallen evenwel buiten de probleemstelling waartoe deze beschouwing zich beperkt. Maar het zou een miskenning zijn van de plasticiteit en de soepelheid van de praktische politiek indien de mogelijkheid uitgeschakeld werd van een uitbanning van een vernietigingsoorlog en van de oorlog in het algemeen, zonder dat er een actief ontkennen van een pacifistische beweging aan te pas kwam. Door de aard

[31] Idem, blz. 60.

van mijn beschouwing — met de nadruk op het onmogelijke en het traditionele handelen in de politiek — moesten de mogelijkheden tot aanpassing en ingrijpende verandering *binnen* het kader van de bestaande politieke realiteit, op de achtergrond raken. Tenslotte: De vernietiging van het pauperisme als sociaal verschijnsel in Europa werd in de negentiende eeuw als iets 'onmogelijks' gezien. De socialisten, met hun geloof in dit 'onmogelijke', beschouwden het haast allen als 'wetenschappelijk onmogelijk' dat het bereikt kon worden zonder totale vernietiging van het kapitalisme en binnen het raam van een zich zonder revolutie wijzigende politieke realiteit. De werkelijke ontwikkeling — waarop de socialistische bezetenheid overigens een sterke invloed heeft uitgeoefend — is naar deze dubbele onmogelijkheid gegaan.

John den Admirant

OORLOGSVERHAAL

Het karavaantje spoedde zich voort over mulle zandpaadjes. Tegen de avond bereikten we het stukje jungle waar wij ons bivak moesten inrichten. Pijpen en sigaretten kwamen voor de dag, tentjes verhieven zich, schuttersputten overtuigden de rode mieren van onze aanwezigheid en enkele wachtposten ontnamen de beer in het bos de kans op een overrompeling.

Uren van betrekkelijke ledigheid lachten ons toe, het mos was zacht en alles ademde een bevrijdende rust.

Een ogenblik later stond ik in een volkomen leeg landschap met een huiveringwekkende horizon.

Ik begon mij behoedzaam een weg door de stilte te banen. Heel langzaam. Daarna wat sneller. Het moet weken geduurd hebben.

Toen ik de einder opengescheurd had, deed ik een formidabele ontdekking: Ik was vrij. Light of baggage, full of hope beklom ik de heuvel, die voor mij lag. De hemel was zachtpaars, de grond bezaaid met edelstenen.

Er lag een half-vergaan tijdschrift. Ik raapte het op. Het was een geïllustreerd weekblad. Uit 1964. De redactie voerde mijn gedachten terug. Ik ging, schreef de redactie, met mijn gedachten wel tien jaar terug. Naar het roemruchte slagveld van Djen Bjen Phoe, waar, toen, tien jaar geleden, in 1954, de bloem der Franse natie het bèste gegeven heeft, hun jonge leven, zo vol hoop nog op een betere toekomst. Ze waren allemaal erg moedig geweest. Hun commandant was ook erg moedig geweest. Hoe heette die jongen in dat rijkbesterde battle dress ook alweer? O ja, daar staat het: Kolonel de la Croix de Castries. Hij is toen bevorderd. Kolonel de la Croix de Castries had dit bedongen. Anders zou hij zich overgeven. Dit was de redactie niet bekend. Er waren in de vesting geen generaalssterren aanwezig. Ze zijn toen, schreef de redactie, door een collega in Hanoi bereidwillig afgestaan. Ze werden door de luchtmacht per parachute afgeworpen. *Generaal* de la Croix de Castries verklaarde vanachter twee meter beton tot het bittere einde te zullen volhouden. Intussen bleven die lijken zich maar tegen het prikkeldraad opstapelen.

Verder vestigde de redactie nog mijn aandacht op het korte ver-

haal van deze week. Het korte verhaal bevatte de trieste geschiedenis van Edgar Dowe en Bill Fortesque, twee onafscheidelijke Britten in het vreemdelingenlegioen. Het was een filmisch geschreven verhaal. Eerst een flash-back naar Edgar en Bill, die, in een zeer modderige loopgraaf, hand in hand „Abide with me" zongen, net voordat die beslissende mortiergranaat insloeg. Toen naar hun meisjes (Edgar en Bill hadden blijkbaar vaste verkering toen ze naar Indochina afreisden): „Daar, op die plaats, waar gele herfstbladeren langzaam omlaag zweven op de zerk met hun namen, denken Eve en Barbara met weemoed aan de jongens. Maar Barbara en Eve weten dat het niet tevergeefs geweest is, Edgar en Bill streden voor een betere wereld. Langzaam wandelen ze nu terug naar het stationnetje. Een witte duif strijkt neer op het zonovergoten monument, het leven gaat verder."

Ik wierp het liederlijke vod weg en wandelde voort. De redactie was er niet in geslaagd mijn vredige stemming te verknoeien. Een maanlandschap strekte zich voor mij uit. In de verte zag ik de vage lijnen van een soort stad. De toekomst was zichtbaar in felle kleuren. Even later liep ik op een grappig aangelegde slingerende betonweg, die volgens de richtingaanwijzers naar het kazernecomplex van De Recalcitrante Infanteristen moest voeren. Flarden van een elektronische symfonie vlogen me tegemoet, toen ik het onbewaakte terrein betrad. Bij de ingang een klein bordje: „voor strebers verboden".

Hier geen grijze kubussen, doch vriendelijke rode gebouwtjes rond een groot plein met een indrukwekkend theater. Het geheel werd beheerst door niet-te-ontlopen enorme blauwe neonletters, geplaatst op een hoge stellage achter in het kamp, die uitstraalden: „Luiheid bij onbenullige handelingen is een grote deugd".

Het was allemaal wat onwennig voor me. Op het plein passeerde ik een troepje langharige jongens, die weliswaar in rijen van drie liepen, doch in houding en armzwaai duidelijk hun persoonlijkheid uitten. Een eerbiedwaardige oude heer voerde het commando, meer op adviserende dan besliste toon. Hij groette mij overdadig. Ze hadden geen petten op.

Ik besloot één der gebouwtjes te betreden en me op het toilet rustig te gaan zitten herinneren wat ik hier eigenlijk kwam doen. Ik had een missie, dat wist ik, een soldaat op reis heeft altijd een missie.

De hall was licht gehouden, een kleurtje van rose doorslagpapier. Instinctief begaf ik me naar het mededelingenbord. Ik nam me voor me nu nergens meer over te verbazen. Er hing een legerorder van

15 augustus 1964. „Lang, heel lang geleden, namen de Moren de Koning van Spanje gevangen. Zijn zoon, de Infante, heeft hem toen met behulp van een schare wandelaars bevrijd. Deze wandelaars bleven als troep bestaan. Dat zijn wij. Ongeveer vier maal per eeuw trachten wij andere groepen wandelaars in brand te steken. Gisteren met teertonnetjes, vandaag met napalm, morgen wellicht met weer iets anders. Wij doen dit, omdat het moet gebeuren. Niettemin zijn wij, Recalcitranten, helemaal niet gesteld op brandwonden. Vanaf heden is het verboden onze arbeid op te hemelen."

Een nogal hevig klopje op mijn schouder schrikte me op. Er stond een meisje, slank, in spijkerbroek. Een paar heldere ogen, she did not need Relics from Rome, zo te zien. „Jij bent zeker de dienstplichtige John van het hoofdkwartier," zei ze. Ze had de stem van Bessy Smith. „De kolonel zit op kamer drie, dat is boven." Misschien was ze toch wel een beetje dronken. „Oh, boy, I hate to see that eveningsun go down." Ze zweefde weg.

Een aarzelende roltrap bracht me omhoog. Er werd hier hard geschoten. „Niet kloppen of melden" stond op de deur van kamer drie. De kolonel lag met zijn benen op het bureau en zong lachend en voldaan: „Old soldiers never die".

„Dag MacRum," zei ik.

„Ha, die John, je komt toch geen ontslag nemen?" Zijn adjudant grinnikte huizenhoog. Hij wierp me een stoel toe.

„Ja, ik weet waarvoor je komt. Het geval Berkman is werkelijk hopeloos. Weet geen bliksem van de experimentelen af en denkt tóch korporaal te kunnen worden. Zat gisteren in zijn vrije uren gewoon koper te poetsen. Je krijgt die middeleeuwse gewoonten er maar niet uit. Die jongen hóórt helemaal niet bij de Recalcitranten."

We dachten diep na. De adjudant doopte zijn stengun in een gigantische inktpot en schoot weer vele gaatjes in een hollerithkaart. Het lawaai deed me goed. Kracht maakt geen ophef, ze ís er, en werkt. Gek eigenlijk, dacht ik, dat Schweitzer me zelfs hier zijn filmmonologen blijft opdringen.

„Ik doe nu al twee jaar mijn best, om alle Recalcitranten, die niet in het gewone leger passen, een geestelijk evenwicht in een militair, doch harmonisch milieu te verschaffen," hernam MacRum.

„De hele krijgstucht heb ik herschreven en is nu aangepast aan de door onze grote voorganger Hilton in Lost Horizon neergelegde matigheidsprincipes. Het artikel over strikte onderdanigheid heb ik ver-

vangen door: Om goed te regeren moet je niet teveel regeren. En zo zou ik door kunnen gaan. Strikte opvolging van alle orders eis ik ook niet meer. Je hebt buiten al kunnen zien hoe ik over luiheid denk. En neem dit nu eens, dat heb ik van onze onvergetelijke Georges Braque: Men moet steeds twee ideeën hebben, één om de andere te vernietigen. Ik heb het er in gestampt, het staat in alle zakboekjes hier. Dat zijn toch verbeteringen. Snap je nou, dat er zich nou nóg moeilijkheden kunnen voordoen?"

„Tijd voor sjekkie draaien," riep de adjudant, „de kolonel heeft vloeitjes."

Zwijgend smulden we van de virginia, slechts de motor van de air-conditioning overstemde onze grappige inhaleergeluiden. Ik zat op topsnelheid te denken, want ik had nooit van een geval-Berkman gehoord.

„Nou jongen, wat denk jij van Berkman, moet hij terug naar de gewone infanterie?" vroeg MacRum.

Diepe rimpels bewolkten mijn voorhoofd, dat schenkt altijd vertrouwen onder kolonels.

„Ik ben huiverig voor overhaaste beslissingen," herinnerde ik me van de gemeenplaatsencursus op het hoofdkwartier.

„Inderdaad, heel terecht," riep de kolonel enthousiast. „Noteer dit even, adjudant."

Een gevaarlijke vulpen werd in gereedheid gebracht. Het tapijt leverde niet veel inspiratie op. Toch bleef ik naar de grond staren en langzaam vervolgde ik: „Hoewel de omstandigheden mij niet volledig bekend zijn, komt het mij wenselijk voor, om vooralsnog te overwegen de huidige gang van zaken nog enige tijd te continueren, teneinde Berkman in de gelegenheid te stellen zich over zijn aanvankelijk ingenomen standpunt te beraden, daar, mede gezien de . . . . . .

. . . . . .

Toen ik opkeek waren ze al weg. Verontwaardigd hing ik me op.

De volgende morgen werd ik door een behaarde hand uit de knoop getild.

„Slecht hangtouw vandaag de dag, véél te stug om behoorlijk te stroppen," geeuwde MacRum.

Ik begreep er niets van. Ik had heel goed geslapen.

„Let voortaan goed op de klok, overwerken is er hier niet bij. In ieder geval bedankt voor je hulp in de zaak-Berkman. Dat is nu in het

reine, we kozen een middenweg. Hij wordt soldaat eerste klas. Je missie is beëindigd."

Verheugd over deze voor mij zo gunstige wending, sprong ik op MacRum af en drukte hem de hand.

„Ons werk is moeilijk, jongen, maar het is dankbaar werk," zei hij. Hij slikte iets weg.

„Vroeger was alles toch heel anders," zei de adjudant.

Het meisje met de stem van Bessy Smith begeleidde me tot aan de betonweg. Daar bleven we staan.

„Een hele club van allerlei gestalten heeft zich van het universum afgezonderd," zei ze. Ze glimlachte. Een verrukkelijke glimlach. Ze vervolgde: „Ik vraag me wel eens af, wat ik hier toch zoeken moest. Niet dat ik er spijt van heb. Het had slechter kunnen gaan. De zon, of wat daar voor door gaat, schijnt de hele dag en ze zijn goed voor me." Ze keek dromerig voor zich uit. Ze zweeg, minutenlang. Daarna legde ze haar hand op mijn schouder. Pas toen zag ik hoe mooi ze was. „Nou boy, tot ziens. Misschien tot ziens. Misschien duurt het niet lang meer." Ik kuste haar. Ze liet het toe. De horizon wenkte, doch het wit van haar ogen overwon alles. Plotseling duwde ze me van zich af. „Ik moet nu weg boy, ze komen je halen." Ik hoorde de motor van een zware wagen. Er daalde een hagelwitte jeep van onwaarschijnlijk grote afmetingen de heuvel af. Vier vadsige ministerachtige mannen stapten uit. Ze grepen me beet en sleurden me naar de wagen. Onmiddellijk nadat ze me er in gesmeten hadden, schoot de wagen weer vooruit. Met monsterlijke snelheid vlogen we over een bloederige vlakte. Vaag zag ik de resten van de slingerende betonweg aan de hemel hangen. Hoe verder we reden, hoe meer bloed we tegenkwamen. Het pad was geplaveid met lijken. Het heelal kraakte. Als verlamd lag ik tussen de vier vadsige ministerachtige mannen. Vóór en achter mij op de weg niets dan bebloede ogen, afgebroken neuzen en ingetrapte schedels. Ik voelde me duizelig. Nu, bij het hevige schudden van de wagen, bemerkte ik hoe ijl de lucht was. Bij een diep ravijn kwam de wagen tot stilstand. Eén van de vier vadsige ministerachtige mannen haalde een stuk papier te voorschijn en begon iets voor te lezen. Ik had nu bijna het bewustzijn verloren. Vaag besefte ik dat hier mijn terechtstelling zou plaats vinden.

Toen werd ik uit de wagen getild. Zag ze salueren en schijnheilige kruisen slaan en ze riepen wat de afgrond in. „Voor God en vaderland," riepen ze.

De wind floot in mijn oren. Het werd donker.
Maar ik heb de gezichten onthouden.

„Leg jij hier niet op je luie sodamieter te leggen."
Een grote bek had me in het bivak teruggebracht.
„Of weet je nou soms nòg niet wat het leger van je eist?"
Ik wist het.

Friederike Granberg

DE VROUW IN HET AMBT

I. Als men in de Ned. Herv. Kerk van „ambt" spreekt, bedoelt men daarmee de drie ambten van pastor, ouderling en diaken, in welke drie het koninklijke, priesterlijke en profetische handelen vertegenwoordigd zijn. Als men in de Ned. Herv. Kerk spreekt van „vrouw", dan bedoelt men háár, van wie Paulus zei, dat zij zwijgen zou — in de gemeente.

Nu is dit wel wat cru gezegd, want er zijn altijd nog heel wat mensen — ook binnen deze kerk — die er anders over denken.

Laten we eens naar hen luisteren. Als zij — deze gemeenteleden dus — spreken van „de vrouw in het Ambt", dan bedoelen zíj, met een oogwenk van begrijpen, hier onmiddellijk mee: het meisje, dat theologie is gaan studeren, en nu tot de groep vrouwen behoort, die als predikante werkzaam zijn of zouden willen zijn of als vicaris hetzelfde werk doen uitgezonderd het bedienen van de beide sacramenten. In welk laatste geval dus eigenlijk niet sprake is van „ambt", daar vicaris-zijn niet gelijk is aan in-het-ambt-staan. Het is niet zozeer een verschil van „zijn" of „staan" (en ook niet van zijn of niet-zijn, — hoewel de salariëring van een vicaris lager is dan die van een predikant), als wel van ... Ja, van wat nu wel?

Men doet hetzelfde werk, uitgezonderd doop en avondmaal bedienen. Het is daarom, omdat deze vrouwen oppervlakkig gezien precies hetzelfde werk doen als bijv. haar vrouwelijke collega's in andere kerkgenootschappen, dat er heel wat mensen zijn die haar zien als „de vrouw in het ambt". Maar zij ís niet in het ambt. De vrouw is weliswaar tot de twee ambten van ouderling en diaken toegelaten (1958), maar het ambt van pastor blijft gesloten — de sleutel is gebroken — er is geen ene: er is geen ene goede wil die deze zowel kerkelijke als maatschappelijke ongerijmdheid ongedaan kan maken. Een kerkelijke ongerijmdheid, daar met de openstelling van twee ambten het derde logischerwijs apart gesteld wordt, wat de van huis uit presbyteriale Ned. Herv. Kerk op episcopaal terrein drijft en een maatschappelijke ongerijmdheid, die, voorzover het dit tijdschrift alléén betrof, geen uitleg behoefde.

Daar het beter is geen rancunes te wekken en de tegenpartij au sérieux te nemen (wat wel wat moeite kost), zouden in deze materie

verschillende hulpwetenschappen in het geweer gebracht moeten worden. Een psycho-analyse van de aanbidders van Paulus' vrouwtype zou ook een steentje kunnen bijdragen. Maar: nutteloze moeiten als het alleen maar er om ging de vinger te leggen op de wonde van de geveinsdheid.

Immers: wie aan de traditie haakt, moet hier geen excuus voor zoeken met behulp van God's woord. Ieder mag toch eerlijk de traditie eren.

II. *Maatschappelijke ongerijmdheid*

Wanneer de woorden van Paulus aangehaald worden als argumentatie tegen de vrouw in het ambt, dan vraag ik mij af, hoe het wel zou komen, dat tot voor kort de vrouw altíjd naar deze norm heeft geleefd, ook buiten de kerk, en dat nu níet meer doet. En ook niet langer binnen de kerk wenst te doen. Waarom was deze Paulus favoriet in Holland van de 19e eeuw en niet in de Franse salons van de 18e en ook niet bij de vrouwelijk theologische studenten na 1945? Het Leidse theologendispuut heeft als devies: dat de vrouwen níet zwijgen (gunaikes mè sigatoosan), lijnrechte antipode van 1 Cor. 14 : 34. Het is wel toevallig dat een gunst zo grillig is en klaarblijkelijk èn binnen èn buiten de kerk dezelfde schakering vertoont, die eerder afhankelijk is van maatschappelijke situatie dan van exegese van een bijbelwoord. O verdorvene wereld! Maar nu wil het geval dat dit soort verdorvenheid grote vruchten heeft afgeworpen, juist binnen die Ned. Herv. Kerk, getuige: de grote vrucht van de doorbraak. Deze zelfde mentaliteit, die zo krachtig het belang van een maatschappelijke situatie wist te waarderen, blijkt niet bij machte deze zelfde situatie in het geding te brengen, waar het gaat om de openstelling van het pastor-ambt voor de vrouw. Is het vreemd, dat deze blindvlekkige houding mij doet denken aan de eerste socialisten, die sociale gerechtigheid stelden boven het vrouwenkiesrecht als programmapunt?

Misschien is de doorbraak in de kerkelijke politiek betaald met de vertraging van de openstelling van het pastorambt voor de vrouw. Een vertraging, immers: in het klimaat, waarin het eerste is ontstaan, kan niet anders dan ook het tweede tot wasdom komen. Want, waar het in dit maatschappelijk bestel, dat dus zo praevaleert bij ons oordelen, gaat om het naar buiten treden van het menselijk bestaan, mag ook de vrouw, op welke post òòk, niet gekluisterd blijven aan huis en haard.[1]

[1] Zie S. de Beauvoir: Le deuxième sexe, II, 200.

Welke problemen hier weer uit zullen voortvloeien, daar hoeft een synode zich niet mee bezig te houden. Het ging immers om het principe? Exegese òf kiezen voor de situatie. Overigens: de gevolgen van een starre bijbeluitleg zijn ook geen pronkjuwelen van menswaardigheid!

Ik weet dat deze woorden schokkend zijn voor hen, die hierin een afwijkend gedragspatroon zien van de vrouw, zoals zij die kennen in hun dagelijkse omgeving. Niet omdat, zoals u denken kon, mijn schrijven een gemaltraiteer is met God's woord — want dat is het niet.

Ik heb nog nooit een vrouwlijk theoloog gezien die tegen de vrouw in het ambt was. Toch ijveren zij hier niet voor. Omdat zij zich generen voor een materialistische redenering? Omdat zij weten van hogere waarden dan die der maatschappij? Omdat het zo ook wel goed is? Wij zijn als de wortel uit — 1: niet bestaand, toch werkend. Imaginair en toch reëel. Er zal wel een diepere zin zijn aan deze situatie. Maar langs deze zin heen wil ik toch even, zinloos, roepen dat ik mij schaam voor mijn kerk.

III. *Kerkelijke ongerijmdheid*

Ik zou nu kunnen gaan vragen: wàt hebben de lidmaten van de Ned. Herv. Kerk voor „anders" in hun psychologische structuur dan Doopsgezinden, Remonstranten enz. Maar dan ga ik weer in hetzelfde aardse schuitje verder. Laten wij ons verheffen: het Ambt! De maatschappelijke ongerijmdheid hebben we nu gehad. Maar daar gaat het niet om, aldus mijn vriend de doorbraakman — die tegen de vrouw in het ambt is. Dat ik zijn houding inconsequent vind, daar wil hij niet aan. We zullen het niet hogerop maar dieper moeten zoeken. Het is maar wat je dieper noemt. Maar ik ga met hem mee:

— Jezus heeft, om hen uit te zenden en te doen prediken, de twaalf apostelen uitgekozen — die alle mannen zijn.

— Maar de vier dochters van Philippus dan?

— Zij zijn een goddelijke doorbreking van de gewone orde.

— Dus tijdgebonden?

— Dat zou ik niet willen zeggen.

— (Neen, natuurlijk niet.)

Zo ongeveer verloopt de redenering met iemand die uitgaat van een — embryonele — ambtstheologie. Het is vruchteloos. De discussie is voor een buitenstaander haast niet te begrijpen, daar er geen enkele logica aan te pas komt. De dochters van Philippus waren nl. profe-

terend (Hand. 21 : 9), wat schriftuurlijk zou kunnen pleiten voor de openstelling van het pastorambt voor de vrouw. Maar profeten hebben nooit de sanctie van een norm behoefd. Ook de latere geschiedenis kent zulke vrouwen: Vittoria Colonna, Catherina van Sienna.

De kerk heeft nooit gestimuleerd dat deze goddelijke doorbreking van de gewone orde toch vastgelegd zou worden in een sub-bepaling van het kerkelijk recht. Zo waren in de kerkelijke traditie alleen profetessen en geen functionarissen. Het merkwaardige is echter dat voor wie zich aan de schrift wil houden (immers goed reformatorisch) het juist moeilijk wordt aan de vrouw géén functie toe te kennen. Daar waren immers Phoebe en de geleerde Priscilla (Hand. 18 : 26). Hier zien we de kerkelijke ongerijmdheid van het gesloten zijn van het pastorambt voor de vrouw in een op de schrift stoelende kerk.

Bij deze dubbele ongerijmdheid, maatschappelijk en kerkelijk, kan alleen een politiek van uitstel en vertraging nog iets redden. Misschien zullen wij straks moeten zeggen: beginselen die door feiten achterhaald worden zijn nooit echte beginselen geweest. En misschien zal er ook straks een tijd zijn, waarin de vrouw in de eerste plaats mens mag zijn en zich niet hoeft voor te doen als een vrouw, zoals de man die graag ziet.[2]

[2] Zie A. Romein-Verschoor, Diës-rede „Man en Vrouw", Leiden 1952.

Fred Pfeifer

ZONDAGSVERZEN

1

De woorden hebben vrij.
zij dwalen vredig
door de lanen van de lente
langs straten
dichtbegroeid met zon
op pleinen
leunen zij
zacht pratend over
de balustraden
der fonteinen
en zijn als water rein en
vol verlossend licht
en vloeien moeiteloos
aaneen in een gedicht.

2

De dichters hebben vrij.
zij lopen languit
over land
en langs het water.
ik zie de zwijger
en de prater
ik zie de snelle
en de trage
en ook dat zij
hun hart
op handen dragen —
alleen vandaag.
alleen vandaag
is dat te wagen.

3

Ik heb vrijaf.
ik zet de thee
en snijd het brood.
ik heb de dag mee
en groei groot
boven mezelf uit.
ik poets de schoenen
van mijn kroost
ik snuit hun neuzen.
er zijn geen tranen
voor mijn troost
niets wacht mijn leuzen
van verwijt
of van beloning.
er is geen misverstand
in deze woning.

Jan Romein

BRIEFWISSELING OVER EEN AFGEDANE, MAAR NOG NIET VERGETEN ZAAK

Op 18 augustus van het vorige jaar ontving de schrijver dezer regelen de volgende brief:

In het Jaarboek van de Maatschappij van Letterkunde 1956-1957 vermeldt u op pag. 90, dat de vereiste bekrachtiging op de benoeming van wijlen Dr. Suys als hoogleraar als motief had „verdenking van communisme". Ik heb bij de redactie tegen deze beslist onjuiste voorstelling van zaken bezwaar gemaakt, maar zij deelde mij mede, dat deze „principieel" bezwaar heeft tegen het plaatsen van kritieken en commentaren van in het Jaarboek gepubliceerde bijdragen. Daarom wend ik mij rechtstreeks tot u met het verzoek, deze onjuistheid weg te nemen, zowel in het Jaarboek als in De Nieuwe Stem (jg. 1957 p. 138). Om u in te lichten deel ik u mede, dat de weigering niemand persoonlijk betrof, maar gegrond was op de overtuiging, dat aan een openbare universiteit niet een dergelijke eenzijdigheid bij de benoemingen mocht worden betracht als uit de vier toen benoemden bleek. Bovendien was het duidelijk, dat deze eenzijdigheid zijn grond niet vond in gebrek aan andere krachten. Men kan het daarmede oneens zijn, maar dat betekent toch niet, dat uw bewering kan worden gelanceerd.

Met collegiale groeten,
w.g. Jos. J. Gielen.

Op 27 oktober heb ik prof. Gielen als volgt geantwoord:

Hooggeachte Collega,

Hierbij mijn antwoord — met verontschuldiging voor de lange vertraging — op uw brief van 17 augustus j.l.

Mijn voorstel is, uw brief in De Nieuwe Stem te publiceren begeleid door een onderschrift, waarin ik uiteen zal zetten, welke overwegingen mij wel tot deze voorstelling van zaken moesten brengen.

Indien u hiermede accoord gaat, zal ik dit gaarne vernemen.

Met collegiale groeten,

Op 29 oktober antwoordde prof. Gielen daarop:

Hooggeachte Collega,

Met uw voorstel ga ik graag accoord. Ik neem aan, dat u er geen bezwaar tegen zult hebben, als op soortgelijke wijze gehandeld wordt in het Jaarboek van de Maatschappij van Nederl. Letterkunde. Verder begrijp ik uit uw brief dat u zowel mijn brief als uw onderschrift aan de redactie van De Nieuwe Stem zult sturen, en, naar ik vertrouw, ook aan de redactie van het Jaarboek.

Met collegiale groeten, w.g. Jos. J. Gielen.

Het enige wat nog ontbreekt is het aangekondigde onderschrift, dat hieronder volgt:

In de eerste plaats een overzicht van de feiten die de meeste lezers niet meer scherp voor de geest zullen staan.

In 1947 waren voor een leerstoel in de toen opgerichte z.g. zevende faculteit, die voor Politieke en Sociale Wetenschappen, door de daarvoor aangewezen Universitaire instanties als hoogleraren voorgedragen en — op 6 november — door de Gemeenteraad van Amsterdam benoemd, de heren Baschwitz, Kleerekoper, Presser en Suys.

Prof., toen minister, Gielen bekrachtigde de benoeming van eerstgenoemde, maar weigerde in februari '48 de bekrachtiging van de drie anderen.

B. en W. van Amsterdam verleenden vervolgens in maart aan de niet-bekrachtigden een tijdelijke leeropdracht om het onderwijs op gang te houden, waarna dezelfde universitaire instanties hen opnieuw voordroegen, inmiddels echter voorzien van een stel tweede candidaten, omdat uit een verklaring, 23 maart afgelegd door de minister in de Eerste Kamer, in antwoord op vragen van prof. Donkersloot, die toen senator was, gebleken was dat de ministeriële weigering als oorzaak had dat voor elke post slechts één candidaat genoemd was.

Ook dit keer namen B. en W. het universitair advies over, maar dit keer benoemde de Raad — op 28 juli — alleen de heren Kleerekoper en Presser en stelde de heer Barents in de plaats van dr. Suys.

De minister, nu de heer Rutten, bekrachtigde de gedane benoemingen.

Dit zijn de blote feiten, waarover geen verschil van mening mogelijk is. Het begint pas bij de interpretatie van de motivering der genomen beslissingen.

En nu vraag ik de heer Gielen,

1° zijn krantenknipselarchief uit die dagen van nov. '47-juli '48 nog eens op te slaan en dan

2° met mij in te stemmen dat zijn weigering destijds algemeen, zowel in de linkse als in de rechtse pers, anders is begrepen dan uit zijn bovengenoemde verklaring in de Eerste Kamer moet worden opgemaakt. Met drie voorbeelden uit de rechtse pers, die het meest tot de heer Gielen zullen spreken, wil ik dat toelichten. Al op 11 nov. '47 onmiddellijk na de benoeming der vier schreef 'De Nederlander' onder de titel 'Rode School':

Wij hebben destijds tegen de benoeming van prof. dr. Jan Romein als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam gewaarschuwd omdat daarmede een stap zou worden gezet op de weg, die dit eerbiedwaardige lichaam tot een marxistische instelling zou maken. Dit is inmiddels toch in optima forma geschied. De Amsterdamse gemeenteraad heeft van de zevende faculteit een leerschool gemaakt voor hetgeen men wetenschappelijk met de naam van marxistisch, doch practisch met de naam van communistisch bestempelt.

Maar zo zou men kunnen zeggen, wij hebben gelukkig een minister van Onderwijs, welke de Christelijke Beginselen is toegedaan. Hij zal zonder twijfel het optreden van de Amsterdamse gemeenteraad desavoueren.

Wij zullen afwachten of de heer Gielen zulks doet. De katholieke kranten staan vol met de heftigste uitlatingen tegen het communisme. Het zou een zegen zijn als zij daarnaast ook daden stelden.

In de kop van het blad staat de Bijbelspreuk die dit slag journalisten altijd bij de hand heeft, dank zij de onvolprezen Trommius op hun bureau: 'Zalig zijn die dienstknechten, welke de Heer, als Hij komt, zal wakende vinden', Luc. 12 : 37.

Op 28 februari '48 — onwetend nog van 's ministers verklaring — schreef 'De Nieuwe Eeuw' het volgende:

De Kroon heeft geweigerd de door de gemeenteraad van Amsterdam gedane benoemingen van de heren Suys, Presser en Kleerekoper[1] tot hoogleraren te Amsterdam goed te keuren. De Kroon heeft de goedkeuring geweigerd niet op grond van geopperde formele bezwaren, maar de Kroon heeft „bezwaar tegen de persoonlijke antecedenten van de benoemden, die sterk aan de linkse kant staan". Wij juichen het hogelijk toe, dat men niet langs het omweggetje van formele bezwaren de goedkeuring aan deze benoemingen onthoudt, maar man en paard noemt. Men had er het advies aan kunnen verbinden in Oost-Europa zijn heil te zoeken.

En op de 12e maart schreef 'Trouw' naar aanleiding van de interpellatie-Roosjen in de Amsterdamse Raad in uiteraard instemmende zin over 's ministers weigering de benoeming der „drie communistisch gezinde hoogleraren" te bekrachtigen en het keerde zich heftig tegen B. en W. en de socialisten in de Raad met de volgende woorden:

De communisten blijven losgelaten op de studerende jeugd aan Amsterdams zevende faculteit. Ter versterking van de democratie! Ter verhoging van de geestelijke weerkracht van het Nederlandse volk! Onder het doorbraakmotto: Liever Russisch dan Paaps! Dat heeft de Partij van de Arbeid gedaan...

[1] Let op de volgorde!

Maar wij oordelen wel over de Amsterdamse socialisten. Want zij doen, wat „Het Vrije Volk" over de grenzen misprijst. Zij reiken aan het communisme de vriendenhand. Zij zijn voor de wereld de medeplichtigen van de communisten. Zij zijn helers, even slecht als de stelers. Zij onderwerpen gemeente en universiteit opzettelijk aan de communistische invloed. Zij kozen de slavernij. De slavernij van het communisme. De Amsterdamse socialisten begrijpen niet dat de slavernij die zij kiezen uit moet lopen op nationale zelfmoord. Socialisten, die communistische hoogleraren benoemen, dat zijn nu de mensen, aan wie de heer Van der Goes een ere-doctoraat in de ... communistenbestrijding toekende.

Om het indrukwekkender te maken, staan al die stotterende zinnetjes op een afzonderlijke regel in het origineel. Zo emotioneel was destijds de sfeer in deze zaak.

En zo vragen wij 3°: verwondert het de heer Gielen dan dat ook in de direct betrokken universitaire kringen en dus ook bij ondergetekende de mening vaststond, dat de benoeming van dr. Suys — waarom het hier in 't bijzonder gaat — niet was bekrachtigd op grond van 'verdenking van communisme'? Wij betwijfelen oprecht of er toen wel iemand te vinden was, die er anders over dacht.

Hierna moge tot slot dan nog een linkse persuiting ter afsluiting worden toegevoegd. Zij staat in 'De Groene' van 18 september '48 en is een interview met dr. Suys, waarin deze komt te spreken over de verdachtmaking van zijn z.g. communistische gezindheid die de Raad in juli er toe heeft gebracht hem te passeren ondanks het feit dat de universiteit hem ten tweede male als n° 1 had geplaatst op de voordracht voor het professoraat in de wetenschap der politiek.

Het bewijsmateriaal daarvoor is inderdaad zo overstelpend dat we aannemen dat de heer Gielen ons dit zelfs wel zal moeten, zo misschien niet willen toegeven. Maar zal hij zeggen, ik schreef u nu juist mijn brief van 17 augustus '58 om te bewijzen dat die allen, zowel mijn politieke vrienden als mijn vijanden mij destijds verkeerd hebben begrepen. Bewijst hij dat? Ik kan het niet inzien. Zeker, de boven weergegeven algemene overtuiging wordt er expliciet in gewraakt, maar impliciet is ook 's ministers eigen verklaring er in losgelaten, want die hield in, dat zijn *formeel* bezwaar, dat er op de voordracht maar één naam stond oorzaak van de weigering was terwijl deze nu *feitelijk* wordt gegrond, en wel „op de overtuiging dat aan een openbare universiteit niet een dergelijke eenzijdigheid mocht worden betracht". Wat voor eenzijdigheid? Een politieke uiteraard, of althans een weten-

schappelijke, voortkomend uit een politieke. En dan ook even uiteraard een linkse eenzijdigheid, dus een socialistische, dus een communistische. Dat die weigering niet iemand persoonlijk betrof, ach neen, dat willen we de heer Gielen wel toegeven, hij kende geen der drie persoonlijk, jammer alleen, dat het de drie — en dan in 't bijzonder, door het vervolg der geschiedenis, dr. Suys — toch wel persoonlijk trof — en hard.

Zo staan we in '58 nog op hetzelfde standpunt als tien jaar geleden: de weigering van minister Gielen de benoeming van Kleerekoper, Presser en Suys te bekrachtigen, berustte op verdenking van socialisme-communisme, — destijds, vergeten wij dat niet — lang zo scherp niet gescheiden als sindsdien. Een verdenking die, wat het communisme betreft, bepaaldelijk onjuist, maar die, juist of niet — daar blijven we ook bij — een zaak was buiten 's ministers competentie die alleen de wetenschappelijke kwaliteit der betrokkenen had te beoordelen of beter door competente adviseurs had te doen beoordelen.

We eindigen in de trant van de heer Gielen zelf: Men kan het daarmee oneens zijn, maar dat betekent toch niet dat zijn ontkenning kan worden aanvaard.

EXLIBRIS

ARNOLD HAUSER, *Van Grotschildering tot filmbeeld. De geschiedenis van kunst en literatuur als maatschappelijke verschijnselen.* W.B., A'dam-Antwerpen 1957, 647 blz., tekst plus 26 blz. aantekeningen plus register.

Als we de gewoonte hadden, de in deze rubriek besproken boeken, behalve met hun titel, ook met een korte omschrijving van het soort aan te duiden, dan zou ik dit boek een: 'proeve van sociologische geschiedschrijving' hebben genoemd. Sociologische kunst- en literatuurgeschiedenis. Hauser's 'Social history of Art', waarvan dit de Nederlandse vertaling is, is al een paar jaar ouder dan deze, maar het boek had tot dusver in ons land niet de belangstelling getrokken die het ongetwijfeld verdient.

Het genre der sociale kunstgeschiedenis — kunst in de ruimste zin genomen — is niet zó jong als men vaak denkt. Een der eerste pogingen, die van de Amerikaan Powell (Esthetology, or the science of activities designed to give pleasure) dateert al van 1899. Van niet veel later is 'L'art et la vie sociale' van de Fransman Lalo, terwijl hier te lande, voorzover ik weet, de proefschriften van mij en mijn vrouw (deze onbeleefde volgorde terwille van de chronologie) ook tot de eerste pogingen in die richting moeten worden gerekend.

Niettemin komt Hauser de eer toe, de eerste te zijn geweest die het heeft aangedurfd de *gehele* kunstgeschiedenis van sociologisch-historisch gezichtspunt te benaderen.

Wie ook maar enigszins met de moeilijkheden, dit genre eigen, vertrouwd is, zal geen ogenblik verwachten dat die eerste greep reeds tot een volledig succes heeft geleid. Het is nog te veel, ook al omdat de schr. de sociale geschiedenis *sec* niet bij zijn lezers bekend kon veronderstellen, een uiteenzetting dáárvan gebleven, waarin de daarna besproken kunstuitingen nog lang niet altijd hecht zijn geïnterpreteerd.

Legt men op dit manko de nadruk, dan moet men het betreuren dat Hauser het te onderzoeken object niet tot een gedeelte heeft beperkt, wat hem tevens de gelegenheid zou hebben geboden, de te volgen methode nader te bepalen; waarschijnlijk zou dat 'halve ei' — of kwart of achtste — meer waard zijn geweest, om met Homerus te spreken, dan het 'hele', dat ons nu geboden wordt.

Maar men kan de zaak ook anders bekijken en waarschijnlijk zelfs daar goed aan doen. Boeken als dit, hoe onvolkomen ook, hebben door hun grote verspreiding het grote voordeel dat zij jonge geleerden — en liefhebbers — attent kunnen maken op mogelijkheden om het terrein van hun studie of liefhebberij te zien op een voor hen nieuwe wijze en dat is voor 'open' geesten altijd een grote stimulans.

We moeten de W.B. dan ook dankbaar zijn voor de durf die uit het initiatief tot deze vertaling zo duidelijk blijkt. Voor de vertaling zelf — zij is van C. de Dood — zijn wij het helaas minder. Niet slecht is toch altijd nog wat anders dan goed. En goed is een vertaling pas wanneer zij zich als oorspronkelijk laat lezen. Ook tegen het uiterlijk hebben wij wel bezwaren. De te kleine letter op een te grote bladzij is er de voornaamste van. Dat men daartoe komt is, gelet op de hoge

papierkosten, begrijpelijk genoeg, maar het blijft voor mij toch een open vraag of die meerdere kosten zichzelf niet zouden betalen, wanneer het, van buiten al, meer tot lezen zou hebben genood dan het nu doet. Nu is de raad op zijn plaats: laat u door het uiterlijk evenmin afschrikken als door het veelal nog 'onaffe' van het innerlijk, maar grijp de kans om met een kunst- en literatuurbeschouwing kennis te maken die aan beide een dimensie toevoegt.

J. R.

Phoenix Pockets (Uitg. W. de Haan-N.V. Standaard-Boekhandel).

Louis Armstrong, *Mijn leven in New Orleans,* met een voorwoord van prof. dr. R. A. J. van Lier, en een inleiding van Michiel A. de Ruyter, is een boeiend verhaal van de jeugd en de opkomst van deze jazz-koning, zoals hij zijn levensloop zelf vertelt. Dit is wel zeer bijzonder van onze tijd. Het boekje is verlucht met 40 foto's.

De originele boeken:

M. Boogaardt, *Zo zijn onze atomen.* Dit is het werk van een der jonge Nederlandse atoomgeleerden die meent dat het mogelijk is zijn wetenschap uit te leggen aan de niet-deskundige, mits de deskundige afstand weet te nemen van ingewikkelde vakproblemen. Hij begint zijn verhaal bij de Grieken en leidt de lezer via het jongste verleden moderne atoomfysica binnen, voor zover deze voor het begrip van de buitenstaander toegankelijk kan worden gemaakt. Het komt mij voor dat voor een dusdanige inleiding de juiste deskundige is gevonden. Natuurlijk is deze aankondiging voor een volslagen leek niet voldoende, hopelijk voorlopig.

H. van Praag, *Psychologie.* Dit boek is een poging, in de nogal bonte verscheidenheid van psychologische scholen en richtingen een praktische weg in te slaan en aan de hand van voorbeelden te laten zien of voelen welke psychologische vraagstukken liggen achter de menselijke problemen en moeilijkheden. Dit wordt met veel „Schwung" gedaan en ik geloof wel dat de schrijver er belangstelling en begrip voor de psychologie mee kan opwekken, vooral omdat zijn punt van uitgang toch mensenkennis en levende wijsheid is. O. N.

Er verschijnen tegenwoordig nog vaker dan vroeger boeken die niet veel meer zijn dan gebundelde of samengeraapte, meer of minder goede artikelen, maar die tezamen niet eigenlijk een boek vormen, nl. geen geheel. De bundel studies door mevr. *A. Romein-Verschoor* bijeengebracht onder de titel *Spelen met de tijd* (Querido A'dam, 1957) is een voorbeeld van werkelijk tot een geheel verenigde essays, lezingen en artikelen. Hoe uiteenlopend de onderwerpen daarvan ook zijn — zo ver als onderwerpen als „Man en vrouw" en „De angst en de dichter" of figuren als Henriëtte Roland Holst en Simone de Beauvoir van elkaar afstaan — in diepere zin vormen zij immers wel degelijk een geheel. In de eerste plaats is dat te danken aan de vaste hand of de vaste stem van de schrijfster, die zonder ooit tot een doctrinaire rechtlijnigheid te verschralen, steeds zichzelve blijft en op elke bladzij als harmonische of consequente persoonlijkheid (al naar men wil en naar mij dunkt beide) aanwezig en herkenbaar is. Maar bij zulk een eenheid van persoon als hier in het auteurschap ge-

geven en gewaarborgd is, zou toch nog de veelheid van onderwerpen geen geheel behoeven op te leveren. Er is dan die bestendige aanwezigheid van eenzelfde stem en overtuiging waardoor dit boek als een geheel mag gelden en in tegenstelling tot zo vele hedendaagse publikaties als dus werkelijk een boek! Men zou het naar de aard van de veelzijdige stof als een boek in twee delen kunnen zien en het zich daarnaar geordend kunnen denken, al heeft de schrijfster dit overigens niet gedaan, om begrijpelijke redenen hetzij van chronologie of om haar stukken niet achteraf in een bepaald keurslijf te dwingen. Maar men kan met reden betogen dat de titel van haar boek niet slechts het over het geheel verlengde opschrift van de studie is waarmee het boek opent en die wel de jongste publikatie tevens blijkt te zijn; die titel valt terecht op het boek in zijn geheel van toepassing te maken. En in twee gedeelten zou men het dan kunnen onderscheiden, nl. enerzijds die studies waarin zij zich als in dat titelessay erin verdiept hoe de verbeelding in de loop der eeuwen en tot heden toe met de tijd heeft gespeeld en aan zijn verschijnselen en hun zingeving een beeldende vorm of gestalte heeft gegeven, anders gezegd hoe de kunst de geschiedenis heeft uitgebeeld, en anderzijds die studies waarin zij *zelf* met de tijd en de tijden speelt en haar opvatting daarvan weergeeft, in een visie die men door de persoonlijke vorm ervan ook weer haar beeld kan noemen.

Die eerste studie, welke hoofdzakelijk handelt over de historische roman, is een waardig — hoe zou het anders kunnen? — pendant van hetgeen Jan Romein heeft geschreven over de 'vie romancée', en een aanvulling daarop met het onmisbaar accent der vrouwelijke wijsheid die de les der geschiedenis juist weer iets anders verstaat dan de man; zoals ook haar bijzonder geslaagde beknopte tekening van karakter en kultuur van de Nederlander, waar de hoorders op de Deutsch-holländische Tagung in Hannover in 1954 hun voordeel mee hebben kunnen doen en naar wij willen hopen ook gedaan hebben, op haar beurt een even waardig pendant is, met datzelfde accent van een andere wijsheid, van Jan Romeins Beschouwingen over het Nederlandsche volkskarakter, opgenomen in zijn In opdracht van de tijd. Welk een gelukkige en zeldzame aanvulling, waardoor hier het vondeliaanse samenstemmen van man en vrouw een waarlijk unieke verschijning heeft gekregen in dit hand aan hand gaan ook op de gebieden van wetenschap en kunst. Annie Romein betreedt in dit boek de speelweide der geschiedenis die zich immers overigens eer als steengroeve of goudmijn, in elk geval als terrein voor afgraving en afdaling aan ons pleegt voor te doen. Evenwichtig de zo licht zich verwarrende draden der zo vast ineengestrengelde historische en huidige werkelijkheid hanterend en ons deze beurtelings tonend, laat zij de moeilijke verhouding van wetenschap en kunst der geschiedenis zien, van historische waarheid en historische waarde, en ook die van rationele en altijd weer, ook nu, het hoofd opstekende irrationele belangstelling voor de geschiedenis welke laatste in de nood van de tijd haar verklaring vindt en in de wensdromen van de belangstellenden haar risico heeft. Dat betoog is rijk geïllustreerd met de veelzeggende voorbeelden van geschiedverbeelding of -vertekening

die een aantal klassieke of befaamde historische romans bieden, zoals — dooreengenoemd — Salambo en Oorlog en Vrede, Ferdinand Huyck en The scarlet pimpernel, Ein Kampf um Rom en I Claudius, Uncle Tom's Cabin en Gone with the Wind, Vrouw Jacob en De vuuraanbidders; een op het oog bonte reeks van verbeeldingen met wisselvallige verhouding van visie, verantwoordelijkheid en verdovingslust. Nauwlettend slaat zij daarbij gade hoe de verbeelding van de tijd er tot waarachtig tijdbeeld van een verleden of soms tot afspiegeling van tijdgeest van het heden, met alle nuances tussen deze beide, wordt.

Meer nog dan in de studies over de verbeelding van anderen komen haar diepte van levenspeiling en levens- en mensenliefde in een nog altijd als geheel overwegend ongelukkige wereld uit in haar directe studies als over Man en vrouw, en Jeugd en ouderdom, die het eigen spel met de tijd laten zien, en waaraan wij eigenlijk te kort doen, als wij hierboven meer aandacht aan de historie-beschouwingen gaven, mannelijk omen wellicht, toch nog weer, ten aanzien van een zo onontkoombare zelfverdediging der vrouw als deze studies plaatsen tegenover de gebruikelijke bescherming, of miskenning, door de tijden heen, door de man. Er spreekt de kracht der wijsheid uit van de vrouw zoals deze door de tijden de rol van het zwakke geslacht is toebedeeld. En het is waarlijk niet alleen het onweerlegbaar gezond verstand dat hier spreekt, want ook al zou dit sprekend bijv. over het irrationele blijk geven dat element wel niet te onderschatten maar enigszins te onderwaarderen, dan komt hier toch steeds weer uit bronnen die de man niet meer peilt een wijsheid boven, die telkens weer in staat is tot het vrouwelijk aforisme, dat geheel ongezocht uit vrije hand en hart geschonken wordt, in tegenstelling tot de nadrukkelijkheid en euforie waarmee ons van ouds het mannelijk aforisme als toppunt van kostelijkheid pleegt te worden aangeboden. En tegenover dit natuurlijk-geestelijk vermogen, bij mannen zo uiterst zeldzaam, door vrouwen zo zelden onder woorden gebracht, past een eerbiedige hulde die niet beter kan doen dan aandachtig luisteren.

A. D.

INHOUD DERTIENDE JAARGANG

Aan de abonné's en lezers 545, 673
ADMIRANT, JOHN DEN, De burgemeester van Angelholm heeft met mevrouw gesproken 510
— Oorlogsverhaal 713
ALER, JAN, Rationaliteit in verzet tegen intellectualisme 193
BETZEMA, JOH., Het geleide 338
CHARLES, J. B., Reisverhalen 94
— Intermezzo Kantorowicz 105
— Lissy en het bruinboek 233
— Reisverhaal (vervolg) 280
— Indonesië en de vrede 347
— 'Die äussere Disziplin' 391
— Kerk en voetbal 482
— Tirol 580
CLEEF, RONNY VAN, Gedichten 83
CNOOP KOOPMANS, A. J., Melle II 453
CRONHEIM, PAUL, Thomas Mann en Richard Wagner 132
DELFSHAVEN, BERNARD, De duivel 19
DONKERSLOOT, N. A., Nieuwe stemmen 67
DONKER, ANTHONIE, Nederlandse poëzie 156
— Eindmorene (Geröll) 210
— Poëziekroniek 457
— Vertrek- en eindstation van de brief 622
— Zuid-Nederlandse dichters 657
— Verzen 674
EMDE BOAS, C. VAN, Melle 33
— Melle III 515
FLAM, L., Socrates en Jezus 325
FURSTNER, H., Een ereteken voor Bert Brecht 529
GEERS, G. J., Het zandlopertje en onze tijd 657
GOVERS, A. J. Eersteling 360
— Gedichten 293
GRANBERG, FRIEDERIKE, Negentienhonderdvijftig 316
— De vrouw in het ambt 719
HOOGENBOOM, P., Nuchterheid en visie 371
HAGTINGIUS-SEGER, A., De dwerg 155
JACOBS, PSRISKO, Laat de trein stoppen 496
JAMES, E. A., De geschiedenis van een maag 273
JONG, RUDOLF DE, De voorwaarden voor een radicaal-pacifisme . . . 681
JONGH-KEESING, ELISABETH DE, Het gevaarlijke woord 574
KEMP, PIERRE, Gedichten 385
KOCH, D. M. G., H. J. van Mook 295
— Dr. Tjipto Mangoenkosomo 100
KOOI, F. VAN DER, Correspondenten 503

— Notitie betreffende een schrijver, die nooit publiceerde . . . 366
KORBAN, Gedichten 466
KORT BESTEK, 61, 120, 184, 246, 319, 377, 466, 533, 604 665
KWEE SWAN LIAT, Nederland—West-Irian—Indonesië 75
— Een Chinees wereldwonder 406
— Revolutie in Azië en Afrika 634
LANDHEER, B., De betekenis van Mahatma Gandhi 164
LANDHEER, JO, Gedichten 568
MARJA, A., De derde Emmaüsganger 321
MARON, HUGO, De vlucht 219
MAY, LIZZY SARA, Ceddy Mac Candy 73
— Nummer 317
— Verzen 609
MAURIK, H G. VAN, Twee dagen trots 440
MEEKING, CHARLES, Netherlands, Australia and Indonesia 601
MEERTENS, P. J., Jef Last 290
MOK, M., Gedichten 257
NOORDENBOS, O., Nederlandse stemmen over het conflict Nederland—Indonesië 1
— Het Algerijnse drama 178
PFEIFER, FRED, Zondagsverzen 723
PIETERS, ROGER, De enge grenzen van mijn geluk 148
PLANTENGA, H. P., Gedichten 163, 573
POS, H. J., Overwinning 1945 448
PRINS, A. A. en J. C. KAMERBEEK, Klassieke opvoeding in gevaar? . . 113
— Repliek , ... 182
REDACTIE, Reprise 65
REDDINGIUS, HANS, Gedichten 30
ROMEIN, JAN, De zelfexpressie van de westerse mens in de twintigste-eeuwse roman 16, 85
— Over integrale geschiedschrijving 554
— Briefwisseling 725
ROMEIN-VERSCHOOR, A., Nederlands proza 243, 522
ROST NICO, Weerzien met Waterloo 426
— Requisitoir tegen landsknechten 594
SCHAGEN, J. C. VAN, Gedichten 8
SCHMITZ, MARIE, Til Brugman en haar werk 569
SHIGA NAOYA, Wedergeboorte 629
STROMAN, B., Op zoek naar de bedding 216
— In memoriam Norbert Loeser 362
VESTDIJK, S., Naweeën van een solodans 300
— Onderwijs aan het ziekbed 584
VRIESLAND, VICTOR E., De houdbaarheid der geheimhouding . . . 613
WARMOND, ELLEN, Gedichten 129, 422
WERTHEIM, W. F., Bloemen en distels uit het aardse rijk 216
— De koperen bruiloft van Vader Willem 312

WILDEMAN, A., Gedichten 568
ZERNIKE, ELISABETH, De duivenmelkers 481

BESPROKEN BOEKEN

BOKSLAG e.a., J. G. H., Mensen testen 671
BRUMSTEEDE, EMIL, Film, van bibberfoto tot cinemascope 671
BRÜNNER, *E. R. J.*, De Bagdadspoorweg 668
CERVANTES SAAVEDRA, MIGUEL DE, De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha 544
DEAN e.a., Vera Micheles, New Era in the non-western world 128
GELDER, DR. H. E. VAN, Hildebrand's voorbereiding 607
HARTOG, DR. JOH., Bonaire 124
HAUSER, ARN., Van Grotschildering tot filmbeeld 730
HOYACK, LOUIS, De weg maakt een cirkel 383
— Heeft het leven een doel? 383
JONG EDZ., DR. FR. DE, Mens en Arbeid. Hoofdtrekken der sociale geschiedenis, van slavernij tot automatisering 126
KAEGI, WERNER, Jakob Burckhardt III 189
KITTO, H. D. F., De Griekse beschaving 672
KUHN, HERBERT, Leven en Kunst in de ijstijd 672
LANGE, KURT, Egypte 672
MARAIS, EUGENE N., De wonderwereld van de termieten-staat . . . 672
MORUS, Het rijk van Venus 251
OPSTELLEN, opgedragen aan Dr. F. K. H. Kossmann 478
ORTEGA Y GASSET, JOSÉ, Crises in leven en liefde, in kunst en historie 384
PHOENIX POCKETS 731
ROMEIN, ANNIE, Spelen met de tijd 731
ROMEIN, JAN en ANNIE, Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. 7de druk 543
ROST, NICO, Ook dat is Brussel 672
RÜSTOW, ALEXANDER, Ortsbestimmung der Gegenwart III 254
SALAMANDER POCKETS 670
SCHOLTE, MR. HENRIK, Gids voor Griekenland 541
SPAAK, BOB, Sport voor sport 671
SPEYER, WILHELM, Het hof der bekoorlijke meisjes 189
STUDENTEN VAN HAVER TOT GORT 480
TENHAEFF, *W. H. C.*, Telepathie en helderziendheid 670
TIMMERS, PROF. DR. J. J., Atlas van de Nederlandse beschaving . . . 125
VIRULY, A., Vrouwen nemen de tijd 477
WALLE, J. VAN DE, De slavenopstand 252
WOUTERS, HERMAN, Volken en volkenkunde 671
WRIGHT, RICHARD, De kleurbarrière 64
IJZEREN, DR. J. VAN, Geschiedenis der klassieke literatuur 540
ZIEGLER, KLAUS, Wesen und Wirklichkeit des Menschen, Festschrift für Helmuth Plessner 253

ACADEMIA BOEKHANDEL N.V.

OUDE DELFT 101 - 103 — DELFT
TELEFOON 23426 (K. 1730)

Alle boeken besproken of aangekondigd in dit blad zijn bij ons verkrijgbaar

PREMIÈRE

„Laten wij volstaan met te zeggen, dat dit boek, ook al door de veelzijdigheid van allen die er aan hebben meegewerkt, een boeiend en zeer leesbaar geheel is geworden, *dat geen waarachtig toneelliefhebber zich moet laten voorbij gaan."*
ONS TONEEL

Prijs f 7,90

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS — ARNHEM

Verzamelbanden Jaargang 1958

Voor het laten binden van de afleveringen van dit maandblad tot een boekdeel zijn losse linnen banden met bestempeling verkrijgbaar à *f 1.60 (België fr 22.50).*

Bestellingen voor 31 jan. 1959 richten aan Uw boekhandelaar of aan de adm. van

VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ,
VELPERWEG 143c ARNHEM.

EEN NATIONALE UITGAVE

De Enquête-commissie is van oordeel . . .

Een samenstelling van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren 1940 1945.

Er is geen groter drama denkbaar dan de worsteling op leven en dood waarin het Koninkrijk der Nederlanden gedurende vijf lange jaren was gewikkeld, een worsteling waarin het individu zich meer dan ooit verbonden voelde met zijn landgenoten, meer dan ooit ook op zichzelf werd teruggeworpen. Op eigen verantwoordelijkheid, inzicht en medemenselijkheid werd een desperaat appèl gedaan.
Bij de verdediging van onze meest essentiële waarden lag het op de weg van de hoogste gezagdragers om voor te gaan. Naar hun aktiviteiten, hun verdiensten en hun falen heeft de Parlementaire Enquête-commissie na de oorlog, onder de bezielende leiding van wijlen minister Donker, een onderzoek ingesteld dat door zijn grote objectiviteit van duurzame betekenis is. Tot nu toe was kennisneming daarvan alleen mogelijk door bestudering van de woordelijke verslagen in de bekende dikke delen (15.000 pagina's). Nu is, door déze uitgave, dit onderzoek voor ieder toegankelijk geworden. De heer H. C. Posthumus Meyjes, pol. soc. drs. heeft een uitstekende samenvatting gegeven van het oordeel der commissie op de belangrijkste gebieden van het regeringsbeleid, met letterlijke citaten der meest saillante passages der verhoren.
Het is uiterst belangrijke en boeiende lectuur, die de rampzalige tijd van oorlog en bezetting in het geheugen terugroept en het tevens duidelijk maakt, hoeveel er in zulke moeilijke jaren gevergd kan worden van de leiders van een volk als staatsman en als mens.

Prijs f 19.50 geb.

Verkrijgbaar in de boekhandel

J. M. MEULENHOFF

VAN LOGHUM SLATERUS